

**MUSA ADİLOV
AYDIN PAŞAYEV**

**AZƏRBAYCAN
ONOMASTİKASI**

Bakı – “Elm” – 2019

Elmi redaktor: **A.A.Axundov**
   akademik

Rəyçilər: **Ə.Ə.Rəcəbov** *f.e.d.*
   M.Ş.Qasimov *f.e.d.*

M.Adilov, A.Paşayev.
Azərbaycan onomastikası, dərs vəsaiti (qısa oçerklər)
Bakı: Elm, 2019, – 104 s.

ISBN 978-9952-523-08-7

Dərs vəsaitində onomastikanın ən mühüm anlayış və kateqoriyalarının mühüm elmi nailiyyətlər baxımından şərh verilmiş, ümumi-nəzəri mülahizələr konkret faktlarla əsaslandırılmışdır. Bu elmin üç ən mühüm bölməsi (antroponimika, toponimika, zoonimika) haqqında məlumatlar tələbələrin fərdi müstəqil elmi-tədqiqat yaradıcılığını istiqamətləndirmək məqsədi izləyir. Əsər filoloji təmayüllü ali məktəb tələbələri üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu kitabdan habelə həmin problemlər ilə maraqlanan hər kəs faydalana biləcəkdir.

655 (07) – 2019

© “Elm” nəşriyyatı, 2019

ÖN SÖZ

Bir anlığa təsəvvür edin ki, həyatda xüsusi adlar olmamış və indi də yoxdur. Doğrudan da, belə olsaydı, insanlar necə yaşayardılar? Bu vəziyyəti təsəvvürə gətirmək belə qeyri-mümkündür.

Elə bir insan, ölkə dağ, çay, şəhər, kənd, küçə və s. tapmaq olmaz ki, onun xüsusi adı olmasın. Adların yaranmasında fərd halında bütün xalq iştirak edir. Bu adlar həyatdan, insan arzusundan, insan təfəkküründən süzülüb yaranır. Elə buna görə də adlarda tarixi keçmişimiz və bugünkü həyatımız, istək və arzularımız uyuyub yatır, onlarda tarixin ayrı-ayrı kəsirləri və bu kəsirlərdə baş verən müxtəlif hadisələr heykəlləşmiş, dövrümüzə qədər mühafizə olunmuşdur. Məhz bunun üçün də xalqımızın keşməkeşli keçmişini, o adlarda uyuyan tarixini dilə gətirmək, onu oxumaq, tariximizi başqa mənbələrdən öyrənmək qədər vacibdir.

Alimlərimiz dilimizin tarixini geniş tədqiq etməkdədirlər. Amma xüsusi adların tarixi dilimizin tarixindən daha qədimlərə aparıb çıxarır.

İnsanlar ictimai varlıq kimi formalaşmağa və danışmağa başladıkları vaxtdan öz aralarında bir-birinə, yaşadıkları obyektlərə, ovladıqları və əhliləşdirməyə başladıkları heyvan və quşlara, təbii-ilahi qüvvələrə, ərzaq üçün istifadə etdikləri bitki və meyvələrə və s. adlar vermişlər. Onların həyat və təbiət haqqındakı bilik dairələri genişləndikcə, adlar da çoxalırdı. Elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq insanlar Yerdə olan obyektləri adlandırmaqla kifayətlənməyib, Göyə də əl uzatdılar, Ulduzlara, Ayın, Günəşin səthindəki ayrı-ayrı coğrafi obyektlərə də xüsusi adlar verməyə başladılar. Bu proses indi də davam etməkdədir.

Həyat inkişaf etdikcə, ictimai-iqtisadi formasıyalar bir-birini əvəz etdikcə, kiçik yaşayış məskənləri böyüyüb kəndə, kəndlər isə, zaman keçdikcə qəsəbəyə və şəhərə, qəbilə və tayfa ittifaqları isə iri-iri dövlətlərə çevrildi və bütün bunlar xüsusi adlarda möhürləndi. Qanlı vuruşmalar və müxtəlif çarpazlaşmalar nəticəsində neçə-neçə xalqlar adları, indi də yaşayan dövlətlər, şə-

hərlər, kəndlər məhv oldu. Torpağın köksündə neçə-neçə şəhərlər, kəndlər, kanallar, göllər, dənizlər yarandı və müxtəlif adlarla fərqləndirildi, bu adlar da doğma Vətənimizin xəritəsində tunc heykəllər kimi əbədiləşdirildi.

Ulu-ulu xaqanlar, şahlar, imperatorlar öz dövlətlərini və adlarını tarixdə əbədiləşdirmək üçün neçə-neçə yaşayış məskənlərini yerlə yeksan etməklə kifayətlənməyib, Cavanşirin, Babəkin, Nizaminin, Koroğlunun ata yurdlarının adlarını Ərəblər, Sankaçala, Yelizavetpol, Sevan və s. adlarla əvəz etdilər. Aqşin, Babək, Qartal, Şahin, Qorxmaz, Dönməz, Çiçək, Bənövşə, Aslan, Altun və s. kimi adlar ilə yanaşı, Həsən, Hüseyin, Əli, Osman, Zəhra, Fatimə, Roza, Zoya, Rima, Andrey, və s. kimi adlar həyatımıza daxil oldu.

Hörmətli oxucular, xüsusi adlar bizim keçmişimiz, bu günümüz və gələcəyimizdir. Adlar bizim mənəvi sərvətimizdir. Adlar vətənimiz Azərbaycandır. Onları qoruyun!

Bizə elə gəlir ki, qədim insanların tələffüz etdikləri ilkin sözlər də əslində xüsusi adlardan ibarət olmuşdur. Bəlkə də, insanlar dildə ən əvvəl şəxs, yaşayış məskənləri, heyvan və bitki adlarını yaratmışlar. Çünki qədim və müasir insanlara yaşayış üçün ən zəruri olan məhz bunlardır. Bütün bu məsələlər haqqında həmin kitabda söhbət açılır, müasir elmin nailiyyətləri əsasında mülahizələr yürüdülmür. Burada şəxs adları (antroponimlər), coğrafi adlar (toponimlər), heyvan və quş adları (zoonimlər), onların leksik, qrammatik və başqa xüsusiyyətləri yığcam şəkildə işıqlandırılır.

Müəlliflər onomastikada mövcud mübahisəli fikirlərdən qaçmış, məsələni müasir sovet onomastikasının inkişaf səviyyəsi nöqtəyi-nəzərindən həll etməyə çalışmışlar. Bu kitabça haqqında öz tənqidi qeydlərini müəlliflərə göndərən yoldaşlara əvvəlcədən öz minnətdarlığımızı bildiririk.

ONOMASTİKA HAQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT

Onomastika – yunan sözü olub, Azərbaycan dilinə tərcümədə “advermə elmi” kimi anlaşıla bilər. Lakin müasir dövrdə onu “xüsusi adlar haqqında elm” tərzində şərh etmək daha düzgündür. Onomastika dilçiliyin ən böyük şöbələrindən biri olub, xüsusi adlar haqqında elm deməkdir.

Əsas nitq hissələrindən biri olan isim geniş mənada canlı-cansız mücərrəd və s. əşya adını bildirir. Daşdıqları funksiyaya və leksik mənalарına görə isə onlar iki böyük qrupa bölünür: xüsusi isimlər, ümumi isimlər.

Xüsusi isimlər fərdiləşdirilmiş əşya və hadisələrin adlarıdır. Onlar eynicinsli əşyaları bir-birindən fərqləndirməyə xidmət edir. Ümumi isimlər isə eynicinsli əşyaların ümumi adlarıdır. Məsələn, adam – Nəriman, inək – Xallı, kitab – “Azərbaycan dili”, dəniz – Xəzər, çay – Kür, at – Qırat, şəhər – Bakı, kənd Çaxırlı və s. kimi nümunələrdə birinci tərəflər ümumi, ikinci tərəflər isə xüsusi isimlərdir. Onlar öz funksiyaları və leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənsələr də hər ikisi kim? nə? hara? suallarından birinə cavab verirlər.

Xüsusi və ümumi isimlər öz suallarına görə fərqlənmədikləri kimi, onların arasında keçilməz bir sərhəd də yoxdur. Çünki xüsusi adlar ümumi adlardan əmələ gəlmiş kimi (I), ümumi adların da müəyyən qismi xüsusi adlardan yaranır.

Ümumi adlardan yaranan xüsusi adlar:

a) Antroponimlər: bənövşə – Bənövşə, lalə – Lalə, maral – Maral, gözəl – Gözəl, almaz – Almaz mehriban – Mehriban, daş-dəmir – Daşdəmir, ildırım – İldırım, xanım – Xanım, mirzə – Mirzə və s.

b) Toponimlər: ağ bulaq – Ağbulaq (Cəlilabad, Laçın Tovuz, İsmayılı, Hadrut, Stepanakert rayonlarında kənd), arabaçı – Arabaçı və Arabaçılar (Gədəbəy və Bərdə rayonlarında kənd), bağban – Bağban (Kürdəmir və Ucar rayonlarında kənd), böyük dəhnə – Böyük Dəhnə (Şəki rayonunda kənd), kosalar – Kosalar (Ağdam, Qazax, Lerik və s. rayonlarda kənd).

c) Fitonimlər: ağ şanı – Ağ şanı, qara şanı –Qara şanı, keçimçəyi – Keçimçəyi (üzüm sortları), qoşa çinar – Qoşaçinar və s.

ç) Komanda adları: məhsul – “Məhsul”, neftçi – “Neftçi”, polad – “Polad”, avtomobilçi – “Avtomobilçi” və s.

d) Qəzet, jurnal, kitab adları: kommunist–“Kommunist”, pambıqçı – “Pambıqçı», kirpi – “Kirpi”, ulduz – “Ulduz”, moza-lan – “Mozalan», saçlı –“Saçlı”, fəhlə – “Fəhlə” (telejurnal) və s.

Xüsusi adlardan düzələn ümumi adlar: Makintoş (şəxs adı) – makintoş (pləş), Panama (ölkə) – panama (şlyapa), Amper (şəxs adı) – amper (ölçü cihazı və vahidi), Volter (şəxs adı) – volter (ölçü vahidi), Məşədi İbad – məşədiibadlıq, Haçı Qara – hacıqaralıq, Şümür – şümür (qəddar mənasında), Loğman – loğ-man (bilikli həkim mənasında) və s.

Əgər qrammatikada “xüsusi” və “ümumi” terminlərindən geniş istifadə olunursa, onomastikada “xüsusi ad” əvəzinə “onim//onom”, “ümumi ad” əvəzinə isə “apellyativ” terminləri işlənir.

Dilçiliyin ən böyük şöbələrindən biri olan “onomasiologiya” – dildə mövcud olan bütün ümumi adların meydana gəlməsi, dəyişməsi, funksiyası, leksik-qrammatik xüsusiyyətlərini və s. öyrənir.

...Xüsusi adlar dilin lüğət tərkibində mühüm yer tutur. Bununla əlaqədar olaraq, xüsusi adları ümumi sözlərlə məşğul olan elmin üsulları ilə tədqiq etmək mümkün deyil. Buna görə də dilin leksikasını öyrənən leksikologiya elminin ümumi sözlərlə və xüsusi adlarla məşğul olan müxtəlif şöbələrin olmasına ehtiyac var və hazırda dilçilikdə belə elmi “ixtisaslaşma” mövcuddur. Belə ki, ümumi sözlərlə leksikologiya elmi, xüsusi adlarla isə onomastika məşğul olur. Lakin onomastika elminin tədqiqat obyekti geniş və tədqiqat üsulları çoxtərəfli olduğundan onu müstəqil elm sahəsi hesab etmək olar (8-161).

Azərbaycan onomastikasının geniş elmi tədqiqinə ancaq son 20 ildə başlanmış və hal-hazırda onun müxtəlif sahələri üzrə tədqiqatlar aparılmaqdadır. Lakin Azərbaycanda (o cümlədən türkologiyada) onomastikanın ilk elmi tədqiqi A. Bakıxanovun

və M.F.Axundovun adları ilə bağlıdır. A.A.Bakıxanov “Gülüstanı-İrəm” adlı əsərində bir çox toponimin izahını vermiş, “Əsərləri, risalələri, məktubları” adlı kitabında isə ilk dəfə olaraq titul və fəxri adları fərqləndirmiş və onların funksiyasını müəyyən-ləşdirmişdir (32, 136-141).

Azərbaycan dilində xüsusi adlar çox və rəngarəngdir. Odur ki, onları müxtəlif aspektdə tədqiq etmək mümkündür. A.Axun-dov göstərir ki, «onomastikanın ümumi, tarixi və təsviri ono-mastika kimi üç sahəsini qeyd etmək olar (8-162). Hal-hazırda bədii ədəbiyyatda və folklorlarda işlənən xüsusi adlar da geniş təd-qiq olunmaqdadır. Odur ki, «poetik onomastika»nı da buraya əlavə etmək olar.

Ümumi onomastika milli mənsubiyyətindən asılı olmaya-raq, bütün xüsusi adlara məxsus ümumi inkişaf qanunauyğun-luqlarını öyrənir (35-10).

Tarixi onomastika isə hər hansı dilə mənsub olan müxtəlif onomların tarixi aspektdə, müəyyən zərurət nəticəsində meyda-na gəlməsi, xarici dil təsirlərinə məruz qalmaları, onların etimo-loji izahı və s. ilə məşğul olur. SSRİ EA-nın Dilçilik institutu tə-rəfindən 1977-ci ildə nəşr olunan «Tarixi onomastika» kitabı bu mövzuda yazılmış ilk kitab kimi qiymətləndirilməlidir. Müxtəlif müəlliflərin məqalələri toplusu olan bu kitabda xüsusi adlara ta-rixi aspektdə yanaşmağın və tədqiq etməyin zəngin nəzəri nü-munələri vardır (39).

Xüsusi adların elmi cəhətdən təhlil olunmasında tarixi-mü-qayisəli metoddan istifadənin əhəmiyyəti böyükdür. Məlumdur ki, hər bir ad bu və ya digər denotatın özü haqqında müəyyən məlumat verir. Adın meydana gəldiyi dövrü düzgün müəyyən-ləşdirə bilmək üçün ona tarixilik nöqtəyi-nəzərindən yanaşmaq lazımdır.

Hər bir ad müəyyən ictimai-siyasi formasiyanın məhsulu olub, hər hansı bir tarixi və ya təbii hadisənin nəticəsi kimi yara-nır. Tarixi şəxsiyyətlərin (dövlət xadimləri, sərkərdələr, inqilab-çılar, üsyançılar, alimlər və şairlər və b.) fəaliyyəti ilə əlaqədar yaranan xüsusi adlar da az deyildir. Təsədüfi deyildir ki, xüsusi

adlar ilk növbədə tarixçilərin, daha sonralar isə coğrafiyaşünasların diqqətini cəlb etmişdir. Arxeoloji və etnoqrafik məlumatların da xüsusi adların tədqiqində böyük əhəmiyyəti vardır.

Hal-hazırda Azərbaycan ərazisində yüzrlərlə toponim əslində tarixən antroponimlərdən (əsl şəxs adı, ata adı, фамилия, təxəllüs, ləqəb, titul və s.) düzəlmişdir. Bunların hər birinin meydana gəlməsi müəyyən tarixi şəraitlə bağlı olmuşdur. Məsələn, Abbaslı (Şamxor r-u), Ağalıkənd (Puşkin r-u), Ağarəhimova (Xaçmaz r-u), Nərimanov (r.), Füzuli (ş.), Nəsimi (r.) və s. toponimlər məhz bu cür yaranmışdır.

Sovet hakimiyyəti illərində bu kimi antroponimlərin sayı qat-qat artmış və Leninabad, Kirovabad, Babək, Xanlar, Qasım İsmayılov, Nizami, Cəlilabad və s. yer adları meydana gəlmişdir.

Eyni sözləri: 1) Məhəmməd, Əli, Fatma, Həsən, Hüseyn; 2) İnkilab, Səadət, Komendant, Bayraqdar, Komissar; 3) Savad, Tamaşa, Kimya, Tarix, Sədr, Rəis, Makina; 4) İradə, Qorxmaz, Qalib, Mükafat, Qürbət, Arzu, Aynur, Sevinc, Alimə, Təranə və s. şəxs adları haqqında da söyləmək olar. Burada birinci qrup adlar islam dini, ikinci qrup adlar isə Böyük Oktyabr sosialist inkilabı, üçüncü qrup adlar kollektivləşmə və mədəni inkilab, sonuncu qrup adlar Böyük Vətən müharibəsi dövrü və sonrakı quruculuq illəri ilə əlaqədar olaraq meydana gəlmişdir.

Son illərdə Azərbaycan onomastikasında xüsusi adların (xüsusən oykonimlərin) tarixilik və linqvistik baxımdan tədqiq olunmasına xüsusi maraq artmış, “Torpağın köksündə tarixin izləri” (9), “El-obamızın adları” (13) kimi qiymətli tədqiqat əsərləri yazılmışdır.

Təsviri onomastika müasir onomların meydana gəlməsi, dəyişməsi və s. qanunauyğunluqlarını, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərini tədqiq edir. Təsviri onomastikanın yaradılması təsviri onomastik metoddan geniş istifadə olunmasını tələb edir. Bütün metodlara nisbətən təsviri metod əsas hesab olunur. Bu metod xüsusi adların (toponim, antroponim-zoonim, mifonim, kosmonim və s.) olduğu kimi toplanmasını, yazılmasını, qruplaşdırılmasını və təsnifini, materialların kəmiyyət və keyfiyyət cəhət-

cə tədqiqini tələb edir. Əgər dildə mövcud olan xüsusi adların hamısı toplansa, onları müxtəlif cəhətdən tədqiq etmək problemi də asanlaşmış olar.

Dildə bütün xüsusi adların toplanması müxtəlif onomastikonların (xüsusi adlar lüğətinin) meydana çıxması üçün zəmin yaradır. Beləliklə, “Azərbaycan toponimlərinin izahlı lüğəti”, “Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti”, “Azərbaycan familiyalarının izahlı lüğəti” və s. kimi izahlı, yaxud “Azərbaycan toponimləri”, “Azərbaycan şəxs adları” və s. kimi lüğətlərin yaradılması onomastikamızın nəzəri inkişafına müsbət təsir göstərə bilər. Məsələn, “Azərbaycan şəxs adları” (izahlı və ya izahsız) lüğətinin meydana gəlməsi onların hərtərəfli tədqiqinə daha geniş imkanlar yaradacaqdır.

Poetik onomastika folklorlarda və ya bədii ədəbiyyatda istifadə olunan xüsusi adların üslubi xüsusiyyətlərini öyrənir. Əsərin əsas ideyası, obrazın xarakteri, xarici görünüşü, istək və arzusu, adətən, onların adları ilə əlaqələndirilmiş olur. Məsələn, XII əsr görkəmli Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin poemalarındakı bütün adlar poetik səciyyə daşıyır. Yaxud S. Rəhimovun “Mehman” əsərindəki Mehman, Züleyxa, Dilguşə, Məleykə, Rüstəm Zalov, Zərintac, Qaloşlu və s. adlar müəyyən məna ilə bağlı olub, əsərin ümumi ideyası ilə səsləşir. Buna görə də “Poetik onomastika” onomastikanın ən böyük və maraqlı şöbəsi hesab edilməlidir. Poetik onomastik tədqiqatlar üslubi onomastik metoddan istifadə olunmasını tələb edir.

Üslubiyyat dilçiliyin müstəqil şöbələrindən biri olmasa da, bədii ədəbiyyatda, folklorlarda söz və ifadələrin məqsəddən asılı olaraq bu və ya digər cəhətcə, az və ya çox dərəcədə üslubi imkanların öyrənmə, dilçilik və ədəbiyyatşünaslıqdan ayrılıqda təsəvvür edilməyən bir elm sahəsidir. Onomastikada üslubi metod isə folklor və bədii ədəbiyyatda xüsusi adların üslubi imkanlarını və məna çalarlığını öyrənməyə xidmət edir. Çünki bədii əsərlərdə xüsusi adların işlədilməsi sənətkarın müəyyən məqsədi, əsərin əsas ideyası ilə əlaqələndirilir.

V.V.Vinoqradov bədii əsərlərdə xüsusi adların seçilməsi problemi haqqında yazır: “Bədii əsərlərdə ad, familiya, ləqəblərin seçilməsi məsələsi, müxtəlif janr və ədəbi növlərdə onların quruluşca rəngarəngliyi, səciyyələndirici funksiyaları və s. haqqında külli miqdarda nümunələr nümayiş etdirmək olar. Bu bədii üslubiyyatın ən böyük və mürəkkəb mövzularından biridir” (36–38).

Göründüyü kimi, xüsusi adların üslubi imkanları çox geniş və rəngarəngdir. Son illərdə bədii əsərlərdə xüsusi adların işlədilməsinin tədqiqinə maraq artmış, hətta ayrı-ayrı bədii əsərlərdəki xüsusi adlar (antroponimlər) öyrənilir. Məsələn, R.Novruzov “Vaqif” dramında şəxs adları» adlı məqaləsində obrazların adları ilə xarakter və təbiətləri arasında olan uyğunluqdan söhbət açır və öz fikirlərini nümunələr əsasında izah edir (17, 12-16).

Bədii ədəbiyyatın ayrı-ayrı janrlarında xüsusi adlardan müxtəlif şəkildə istifadə olunur. Məsələn, lirik əsərlərdə xüsusi adlar, demək olar ki, çox azdır. Burada əsasən müəllifin əsl adı və ya təxəllüsü işlənir. Epik janrın müxtəlif növlərində də xüsusi adlar növün imkan və tələbindən asılı olaraq az və ya çox işlənir. Məsələn, epik poema, hekayə, mənzum hekayə, novella, oçerk, allegorik əsərlərdə və s. xüsusi adlar povestə nisbətən az olur. Roman və epopeyalarda isə xüsusi adlar daha çoxdur. Tədqiqatçıların hesablamalarına görə, S.Rəhimovun “Şamo” epopeyasında, M.S.Ordubadinin “Dumanlı Təbriz” tarixi romanında ayrılıqda hər birində mindən çox antroponim işlənmişdir. Toponim və digər xüsusi adlar da bura əlavə olursa, bu rəqəmlər xeyli artmış olar.

Dram (pyes, komediya, faciə) janrında isə romana nisbətən az (təxminən 5-25) obraz iştirak edir. Məsələn, M.F.Axundovun “Hekayəti – Molla İbrahimxəlil kimyagər” komediyasında – 10, habelə “Hekayəti – Müsyö Jordan həkimi – nəbatat və Dərviş Məstəli şah cadukünü məşhur”da – 9, “Sərgüzəşti-vəziri-xani-Lənkəran”da –16-dan çox, “Hekayəti-xırs quldurbasan”da – 16, “Hacı Qara”da – 21, “Mürəfiə vəkillərinin hekayəti”ndə isə – 28 obraz vardır. C.Məmmədquluzadənin “Ölülər” komediyasında – 20,

“Çay dəsgahın”da – 9, “Dəli yığıncağı”nda – 23 personaj iştirak edir və s.

Bədii ədəbiyyatda və folklorda işlənən xüsusi adların üslubi imkanlarını əsasən üslubiyyatçı onomatoloqlar tədqiq edirlər. Xüsusi adların üslubi metod baxımından tədqiqi son illərdə “Poetik onomastika” adlanır. Onu “Üslubi onomastika” da adlandırmaq olar.

Çox təəssüfləndirici haldır ki, tənqidçilər bədii əsərlərin təhlili zamanı həmin əsərdəki obrazların adlarına fikir verməyir və obrazın adı ilə xarakteri arasındakı bağlılıq kölgədə qalır.

Yazıçı Anarın “Sizi deyib gəlmişəm” (Bakı, 1984) kitabının adına fikir verin. Bu ad təsadüfi seçilmədiyi kimi, oradakı Xəbərci Xədicə, Lül Qəmbər, Soobrazim Natroixov, Çaxıryan, Kindzmarauli, Şaltay Baltayev, Atdı-yatdı, Batdıqaldıyev, Hayıl Mayılov (“Məlumat”), Gülməşəgər kəndi, “Qırmızı pambıq” kolxozu, Vəli Vəliyev, Yalan Palanov, Dedi Qoduyev, Boşboğazov (“Gülməşəkər kəndinin sabahı”) və b. xüsusi adlar kitabın adı və sənətkarın əsas qayəsi ilə səslənmirmi?

Bu adlar həm obrazın xarakterini, həm də yazıçının onlara münasibətini əks etdirir. Burada tənqidçinin də fikrini yazıçı xüsusi adlar vasitəsi ilə ifadə etmişdir.

Sovet onomastikasında V.D. Bondaletovun «Rus onomastikası» kitabı bir daha sübut edir ki, onomastikanın özünəməxsus norma və qanunları vardır. Bu kitabda onomlar təkcə linqvistik cəhətcə yox, öz qanunauyğunluqları əsasında təhlil olunmuşdur. Müəllif onomların hərtərəfli tədqiqi üçün təsviri, tarixi, qarşılaşdırma-müqayisəli, areal, semiotik, üslubi, linqvopsixoloji, statistik kimi metodlardan istifadə etmişdir. Bu metodlar eyni zamanda xüsusi adlara hansı məqsədlə yanaşmağı, hansı aspektdə tədqiq etmək normalarını müəyyənləşdirir (35, 38-82). Tədqiqatın məqsəd və vəzifəsindən asılı olaraq, bu metodların birindən və bir neçəsindən istifadə etmək müsbət nəticələr verə bilər.

Onomastikanın ümumi, tarixi, təsviri, poetik kimi şübhələri onun antropnimika, toponimika, astronimika, zoonimika və b. sahələrinə də şamil edilə bilər.

Onomatoloqlar xüsusi adları müvafiq xalqın tərcümeyi-halı hesab edirlər. Doğrudan da, xüsusi adlar ən qədim dövrlərdən başlayaraq bu günə qədər xalqımızın ictimai-siyasi, elmi, mədəni həyatında baş verən bütün dəyişiklikləri özündə əks etdirir. Demək, xüsusi adların öyrənilməsi tariximizi öyrənmək qədər zəruri və vacibdir.

Rus onomatoloqu V.A.Nikonov xüsusi adların inkişaf qanunauyğunluqları haqqında yazır: “Ad –sözdür və bütün sözlər kimi onlar dilin qanunlarına tabedir. Odur ki, dilçiliyə aiddir... Lakin xüsusi adlar dildə özünə məxsus sistemlər yaradır. Ona görə də ümumi dilçilik qanunları içərisində spesifik xüsusiyyətlər kəsb edir və özünün qanunauyğunluqlarını yaradır ki, dilçilikdə onlar haqqında heç nə söylənməmişdir” (43-6).

Hər bir xüsusi ad dil qanunları əsasında yaransa da, müəyyən bir tarixi prosesin nəticəsi kimi meydana gəlmiş, müxtəlif dövrlərdə müxtəlif xalqlar və dillər tərəfindən dəyişikliyə uğramış və bu günkü şəkə salınmışdır. Bəzən onun etimologiyasını bərpa etmək çox çətin olur. Məsələn, “Şamaxı” – Azərbaycan SSR-də şəhər, eyni adlı inzibati rayonun mərkəzidir. RSFSR-in Çelyabinsk vilayətində də “Şamaxı” adlı qəsəbə vardır. Həmin qəsəbə 1714-cü ilə qədər “Sorokinskaya Pristan” idi. Şamoqulla adlı şəxs həmin kəndin torpaqlarını satın aldığı üçün həmin ildən kənd “Şemaqa”, daha sonralar isə “Şamaxı” adlanmışdır (16-276).

Şəxs adı yer adına keçdiyi üçün onun sualı da “kim?”dən “hara?”ya çevrilir. Lakin eyni sözləri respublikamızın ərazisində yerləşən Şamaxı haqqında demək olmaz. Çünki onun etimologiyası hələ tam dəqiqləşməmişdir. Onomastik və dilçilik baxımından bilirik ki, Şamaxı – yer adı bildirən xüsusi isimdir, hara? sualına cavab verir, təkdir, ismin adlıq halındadır və s. Bu adın meydana gəlməsi haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Tədqiqatçılar onu “Şamaxa” (hündürlük), «şah və max» şah şəhəri, Kamexiya – qəbilə başçısının adı, «Samexiya –sa (ölkə), max, mux, muğ (tayfa adı) – «Muğlar ölkəsi», Şamaxı – (şah və diyar sözlərindən əmələ gələrək) «Şahlar diyarı» kimi izah etmişlər (9, 101-105).

Yaxud hal-hazırda respublikamızın Ağdaş, Laçın, Masallı və Xaçmaz rayonlarında “Ərəb” adlı kəndlər vardır. Müasir Azərbaycan dili toponimiyasında 20-yə qədər ərəb və ərəb etnoniminin iştirakı ilə yaranan toponim mövcuddur. Bəzi tədqiqatçılar isə onun miqdarını hətta 40-dan çox olduğunu söyləyirlər (1-3-52).

Əlbət ki, “Ərəb” oykonimi VII əsrdən başlayaraq aparılan ərəbləşdirmə siyasəti ilə əlaqədar olaraq yaranmışdır. Hətta tədqiqatçılar 731-ci ildə xəzərləri Dərbənddən şimala sıxışdırdıqdan sonra sərhədi qorumaq məqsədi ilə ərəblərin (Xişan ibn Mərvanın sərkərdəliyi altında) 40 min ordu ilə Azərbaycana gəldiyini xəbər verirlər. Məsləmə ibn Əbd əl-Məlik dövründə isə Suriyadan 24 min ərəb Azərbaycana gətirilmişdir.

Onomastik tədqiqatlar zamanı ən müxtəlif metodlardan istifadə etməklə müvafiq onomastik vahidi hərtərəfli tədqiq etmək mümkündür.

Ümumi adlarla xüsusi adları qrammatik nöqteyi-nəzərdən müqayisə etmək olar. Bunların hər biri haqqında verilən ümumi hökm həm ümumi, həm də xüsusi adları əhatə etməyə bilər. Eyni fikir ayrılıqda götürülmüş xüsusi adlara da aiddir. Belə ki, xüsusi adların müxtəlif şöbələri arasında ümumi xüsusiyyətlər olduğu kimi, onların hər birinin özünəməxsus səciyyəsi də vardır. Odur ki, xüsusi adların müəyyən növləri haqqında deyilən mülahizə, fikir, bəzən onların digər növlərini əhatə etmir. Məsələn, toponimləri nəzərdə tutmaqla xüsusi adlar haqqında yürüdülmən hökm başqa kateqoriyaların (məsələn, antroponimlərin) ümumi səciyyəvi xüsusiyyətlərinə zidd gələ bilər. Buna görə də onomastikanın hər bir şöbəsi haqqında ayrılıqda mülahizə söyləmək daha düzgün nəticə verə bilər. Bakı, Elçin, Ay, Qırat, Araz, Bakı-Astara dəmir yolu və s. kimi sözlərin hamısı xüsusi addır, qrammatik cəhətcə xüsusi isimdir, kim? nə? hara? suallarından birinə cavab verirlər. Lakin bunların hər birinə onomastik nöqteyi-nəzərdən yanaşdıqda, onların onomastikanın müxtəlif şöbələrinə mənsub olmaları müəyyənləşər. Onomastik baxımından bunlar xüsusi ad olsalar da Bakı – oykonim, Elçin – antroponim

(əsl şəxs adı), Ay – planetonim və ya astronim. Qırat – zoonim, Araz – hidronim (poqamonim) və antroponim (əsil ad), Bakı – Astara dəmir yolu – dromonim və s. adlanır. Bunların isə hər birinin onomastik sistemdə öz yeri, öz mənası, öz funksiyası vardır. Buna görə də xüsusi adları leksik mənalara və onomastik sistemdə daşdıqları vəzifə və funksiyalarına görə müxtəlif qruplara ayırmaq olar: antroponimika, toponimika, zoonimika, fitonimika, astronimika, mifonimika və s. Bu qrupların hər biri onomastikanın bir-birindən fərqlənən şöbələridir.

ANTROPONİMİKA

Antroponimika – antroponimlərin (əsl şəxs adı, фамилия, ləqəb, təxəllüs, titul, fəxri ad, əzizləmə və kiçiltmə adlar) əmələ gəlməsi qanunauyğunluqlarını, ad sistemində yerini, inkişafını, dəyişilməsini, digər ad kateqoriyaları ilə qarşılıqlı əlaqəsini, leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətlərini öyrənir. Antroponimiya Azərbaycan dilində mövcud olan antroponimlərin məcmusu deməkdir. Antroponimlərdən təşkil olunmuş izahlı və ya izahsız lüğətlərə “antroponimikon” deyilir.

Hal-hazırda geniş tədqiq olunmasına baxmayaraq, Azərbaycan antroponimikası özünün təşəkkül dövrünü keçirir. Azərbaycan antroponimlərinin tədqiqi prosesində müəyyən antroponimik sistemin yaradılması hələ də problem olaraq qalır. Bir çox tədqiqatlar isə nəzəri yox, ancaq təsviri xarakter daşıyır.

Öz funksiyalarına və antroponimik sistemdə tutduqları yerə görə Azərbaycan antroponimlərini iki qrupa ayırmaq olar: 1. Əsas ad kateqoriyaları; 2. Köməkçi ad kateqoriyaları.

Anadan olandan sonra uşağın rəsmi sənədlərində – doğum haqqında şəhadətnaməsində, böyüyəndə isə onun təhsil haqqında sənədlərində, pasport və hərbi билетində öz əksini tapan əsl adı, ata adı və фамилиясы əsas ad kateqoriyasına daxildir. Şəxsin yuxarıda adları çəkilən rəsmi sənədlərdə əksini tapmayan, ən çox canlı danışqda, bəzən də digər rəsmi sənədlərdə əksini ta-

pan təxəllüs, ləqəb, titul, fəxri ad, əzizləmə və kiçiltmə adlar kateqoriyasına daxildir. Həm əsas, həm də köməkçi ad kateqoriyaları (fəxri addan başqa) bütövlükdə «şəxs adları» termini ilə ifadə olunur.

I. Əsl şəxs adı. Ailədə yeni uşağın meydana gəlməsi həmin ailədə yeni bir adın da meydana gəlməsinə səbəb olur. Həyatda adsız insan yoxdur. Odur ki, həyata yenicə göz açan körpəyə də bir neçə gündən sonra ad verilir. Hətta bəzən körpə həyata gəlməmiş gənc ata və ana (habelə digər qohumlar – nənə, baba, əmi, dayı, xala və s.) gələcəkdə öz körpələrinə verəcəkləri ad haqqında düşünürlər. «Oğlan olsa, onu “filankəs”, qız olsa isə “filankəs” adlandırırıq» – deyə öz aralarında məsləhətləşirlər. Adətən, «adqoyma» mərasimində ən yaxın qohumlar da iştirak edir və bu hadisə bir şənlik kimi qeyd olunur. Lakin adların özü müəyyən adət və ənənələrlə bağlı olur:

a) Körpənin adı valideynlərin (və ya digər qohumların) istək və arzusu ilə əlaqədar olur: Səadət, Xoşbəxt, Dövlət, Nazir, Kamal, Arzu, Alim, Alimə, Ədibə, Rəis, Elbəyi, Sədr, Adil, Mahir, Bəxtiyar və s.

b) Körpənin xarici görünüşü ilə əlaqədar hər hansı bir əlaməti onun adında əks olunur: Gözəl, Güləndam, Gülgün, Gülrux, Qaratel, Alagöz, Qarabala, Qaraş, Sarı, Saritel, Qönçə, Zülfiyyə, Nargilə və s.

c) Körpəyə verilən adlar valideynlərin hiss və həyəcanlarını, uşağa münasibətlərini özündə əks etdirir: Əziz, Əzizə, İntizar, Həsərət, Xoşqədəm, Uğurlu, Sevinc, Sevinlik, Gülüş, Tapdıq, Şirin və s.

ç) Valideynlər bir-birinə olan sədaqət, etibar və məhəbbətlərini körpənin adında əks etdirirlər: Sədaqət, Etibar, Məhəbbət, Vəfa, Vəfadar, Sadiq, Könül, Mehriban. Mehrixanım və s.

d) Valideynlər körpənin adını fonetik cəhətcə öz adları və ya digər övladlarının adları ilə uyğunlaşdırırlar (anafopa və epi-fora şəklində): Aynur – Aybəniz, Aybəniz–Gülbəniz, Firəngiz – Nərgiz, Elçin – Gülçin; Tahir–Nasir – Zahir, Sabir – Samir, Zakir – Şakir, Ceyran – Heyran, Mehman – Elman və s.

e) Valideynlər bəzən də öz ata və analarının xatirəsini əziz saxlamaq məqsədi ilə (onların sağlığında və ölümündən sonra) körpəyə onların adlarını verirlər: Mehralı (baba, ata, nəvə), Qızlar (nənə və nəvə), Sahib (baba və nəvə) və s.

Körpələrə ad verilməsində valideynlər sərbəstdirlər. Adqoyma zamanı əlaqədar təşkilatlar müəyyən tələblər versələr də, bu işdə valideynlərin istək və arzuları əsasdır. Elə buna görə də gözəl və yapışıqlı adlar içərisində Kimya, Makina, Tarix, Mükafat, Traktor, Samovar, Tamaşa, Bayraq, Kombayn, Kolxoz, Meyxanım, Sərxoş və s. kimi uydurma adlara da təsadüf olunur. Bu cür uydurma ad sahibləri sonralar böyüyüb öz adlarını bəyənmiş və onları öz arzuları ilə xoşagələn adlarla əvəz etməyə məcbur olurlar. Elə buna görə də valideynlər adqoyma zamanı müəyyən prinsiplərə əməl etməlidirlər. Bu prinsiplərə bütün xalqlarda əməl olunur.

1) Millilik prinsipli. Hər bir xalqın özünə məxsus şəxs adı fondu vardır. Adqoyma zamanı əsasən o adlardan istifadə olunur. Bütün adlar kimi, şəxs adları da xalqın milli dünyagörüşü, tarixi, mədəni səviyyəsi, istək və arzusu, həyat və məişəti, müxtəlif məşğuliyyət növləri və s. ilə əlaqədar olaraq formalaşmış olur. Adlar, bir növ xalqın milli möhürüdür. Təsadüfi deyildir ki, adlar vasitəsilə şəxsin milli mənsubiyyətini müəyyən etmək mümkün olur. Heç bir izahı olmadan biz Serqo, Tamara, Ayrapet, Vazgen, Armen, Vladimir, İvan, Mariya, Məhəmməd, Zibeydə, Əli, Aslan, Xanlar, Bəylər, Xanım, Toğrul və s. adların hansı xalqa mənsub olduğunu müəyyən edə bilərik. Eyni sözləri Orcenikidze, Maşaşvili, Arutunyan, Baqdasaryan, Maksimov, Serafimov, Moskvitin, Timoşenko, Petrenko, Qəribli, Qorxmazov, Aslanlı və b. familiyalar haqqında da demək olar.

Demək, körpəyə ad verərkən ilk növbədə milli zəminə əsaslanmaq lazımdır. Hələ 1927-ci ildə F. Ağazadə alınma adlar əvəzinə, milli adlardan istifadə etməyə çağırırdı (28, 64-72).

Müasir Azərbaycan antroponimiyasında Elxan, Bəylər, Aqşin, Babək, Cavanşir, Elçin, Yalçın, Gündüz, Günay, Günel, Qaragöz, Solmaz, Sevil, Gülüş, Sevinc, Güllü, Kəklik, Göyərçin,

Telli, Göyçək və s. milli adlarla yanaşı, Andrey, Amalya, Hamlet, Telman, Mikayıl, Zoya, Roza, Maya, Süsən və b. alınma adlara da rast gəlirik. Bunların bir çoxu artıq vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. Lakin onların mənşəyini asanlıqla müəyyən etmək olur.

Müharibə illərində İtaliya müqavimət hərəkatında «Əfsanəvi Serafino» adı ilə məşhur olan həmyerlimiz Tahir İsayev çətin günlərin sədaqətli dostlarının xatirələrini əziz tutmaq məqsədi ilə öz oğlanlarını Furman, German, Roman, Stanislav adlandırmışdır («Ulduz» jur. №7, 1984, səh. 46). Bu kimi adlar millilik prinsipinə deyil, ictimai-siyasi, sosioloji faktorlara əsasən meydana çıxır. Belə efemer adlar fərdi səciyyə daşıyır və ümumi sistemə məxsus ad hesab edilmir.

2) Tarixi-ənənəvi prinsip. Azərbaycan antroponimiyasında mövcud olan şəxs adları heç də birdən-birə yaranmamışdır. Adlarımızın tarixi və inkişafı xalqımızın tarixi qədər qədim olub, onun inkişafı ilə əlaqədardır. Şəxs adlarının çox hissəsi Azərbaycan və digər türk xalqlarına mənsubdur. Məsələn, Babək (“ba” – böyük, «bək» – bəy sözlərindən düzəlmiş və “böyük bəy” deməkdir), Aqşin (burada “ağ” – böyük, “şin” isə “şono” sözündən olub, “böyük qurd” deməkdir). Çingiz («tənqiz» – dəniz sözündən olub “geniş”, “böyük” mənalarında işlənir), Xaqani, Gültəkin, Uğur, Toğrul, Tural, Teymur («dəmir»), Temurçin (“saf dəmir”), Böyükxanım, Kiçikxanım, Ağaxanım və s. kimi adlar ənənəvi şəkildə nəsillərdən nəsillərə keçərək bu günümüzdə qədər yaşamışlar. Onlar hələ gələcəkdə də “re-pertuardan” düşməyəcəklər.

Xalqımız müxtəlif dövrlərdə və müxtəlif məqsədlərlə dilimizə keçən digər alınma adlardan da ənənəvi şəkildən geniş istifadə edir: Zöhrə, Qəmər, Səyyarə, Məmməd, Niyaz, Hacı, Zümrüd, Züleyxa, Əhməd, Həbib, Fərəc, Yusif, İsmayıl, Əli, Xurşud, və s.

Xalqımız öz məşhur qəhrəman və sənətkarlarını heç vaxt yaddan çıxarmayıb, onların adlarını əbədiləşdirmək və öz övladlarını onlara bənzətmək üçün Cavanşir, Babək, Xaqani, Nizami, Məhsəti, Nəsimi, Xətai, Füzuli, Vaqif, Vidadi, Zakir, Şakir, Sə-

buhi, Vurğun, Müşfiq, Rövşən, Rahim, Natəvan və b. adlardan geniş istifadə edir.

3) Müasirlik prinsipi. Tarixi prinsip heç də yeni ad yaratmağı inkar etmir. Dil mənsub olduğu xalqla birlikdə heç vaxt inkişafdən qalmadığı kimi, adlar da daim inkişafda və çoxalmaqdadır. Onların müəyyən qismi adi sözlər kimi arxaikləşir, istifadədən qalır, yenisi ilə əvəz olunur. Cəmiyyət inkişaf etdikcə, ictimai-iqtisadi formasıyalar bir-birini əvəz etdikcə, bu inkişaf və dəyişilmə prosesi bütün xüsusi adlarda, o cümlədən şəxs adlarında da öz əksini tapır. Cəmiyyətdə baş verən bütün hadisələr şəxs adlarına da öz möhürünü vurur. Sovet hakimiyyəti illərində yaranan İnkilab, Sovet, Sədr, Qalib, Bayraq, Kim, Marlen (Marks, Lenin adlarından düzəlib), Kimya, Tarix, İntiqam və s. kimi adlar məhz cəmiyyətdə baş verən müxtəlif dəyişikliklərin nəticəsində meydana gəlmişdir.

Şəxs adları həyatla ayaqlaşdığı üçün dilin antroponimik fondunda ən tez dəyişikliyə uğrayan vahidlərdir. Hər dövrün özünə görə modda olan adları olmuşdur. Əgər orta əsrlərdə (hətta əsrimizin 30-cu illərinə qədər dini adlar geniş yayılmışdısa, müasir dövrdə xalqımız Yaxşı, Güzəl, Qəşəng, Ayna, Budaq, Vaqif, Badam, Əziz, Adil, Vasif, Afiq, Nərgiz, Tofiq, Təranə, Qönçə, Müşviq, Rəşad, Nətiq və s. sadə adlarla yanaşı, dildə sadə səslənən Aynur, Elnur, Elçin, Elmar, Kəmalə, Zahirə, Solmaz, Nazilə, Sevil, Sevgili, Sevindik, Sevinc, Anar və b. kimi düzəltmə və mürəkkəb adlardan daha tez-tez istifadə edir.

Müasir dövrdə sadə və axıcı səslənən, ahəngdar düzəltmə adlara meyl çox qüvvətlənmişdir.

Əsil şəxs adları ümumi sözlərdən və digər xüsusi adlardan yaranır. Yaranma əsasına görə əsil şəxs adlarını aşağıdakı «leksik-semantik qruplara» bölmək mümkündür.

a) Digər antroponimlərdən (titul, ləqəb, təxəllüs və s) düzəltmələr: Xan, Xanım, Paşa, Bəyim, Ağa, Ağası, Sultan, Nəzir, Vəkil, Hacı, Nizami, Müşfiq və s.

b) Toponimlərdən düzələnlər: Araz, Təbriz, Savalan, Altay, Misir, Elbrus, Fərqanə, Ceyhun, Qoşqar, Şirvan, Asya, Xəzər, Gülüstan və s.

c) Zoonimlərdən düzələnlər: Aslan, Bəbir, Maral, Ceyran, Qartal, Laçın, Durna, Tərən, Kəklik, Göyərçin, Turaç, Tutu, Sona, Qumru və s.

ç) Fitonimlərdən düzələnlər: Nərgiz, Lalə, Qönçə, Qızılgül, Bənövşə, Narınc, Qərənfil, Badam, Lumu, Püstə, Nargilə və s. Bu cür adlar ən çox qızlara verilir.

d) Astronimlərdən düzələnlər: Ulduz, Ulduzə, Qəmər, Zöhrə, Səyyarə, Şəmsiyyə, Bəhrəm, Bədir, Xurşud və s.

e) Mifonimlərdən düzələnlər: Pəri, Məleykə, Cəbrayıl, Mikayıl, İsrafil, Malik, Hürü, Qılman, Cənnət və s.

ə) Xoronimlərdən düzələnlər: Məhərrəm, Bahar, Novruz, Ramazan, Oruc, Rəcəb, Qurban, Başam və s.

Əsil şəxs atları öz qoyuluşlarına görə də çox rəngarəngdir. Azərbaycan dilində mövcud olan digər sözlər kimi, onlar da quruluşca üç-qismə bölünür: sadə, düzəltmə mürəkkəb.

a) Sadə adlar: Alim, İlqar, Mehman, Ulduz, Akif, Nəzər, Sona, Ramiz, Kamil, Afiq, Lalə, Gözəl, Qərib, Qəşəng, Azad, Adil, İlham, Süsən, Turac, Qartal, Kəklik və s.

b) Düzəltmə adlar. Bunlar müxtəlif nitq hissələrinə müəyyən şəkilçilərin artırması yolu ilə düzəlir Güllü, Telli, Xanlar, Bəylər, Xanım, Bəyim, Zülfiyyə, Şəmsiyyə, Ələmdar, Elçin, Yalçın, Qəribnaz, Şahnaz, Qorxmaz, Gülüş, Narınc, Sevinc, Firingiz və s.

c) Mürəkkəb adlar. Bunlar müxtəlif leksik mənalara malik sözlərin müxtəlif sintaktik əlaqələr vasitəsilə birləşməsindən yararılır: Gülnar, Qaratel, Aybəniz, Güləndam, Xanbala, Elşən, Elsevər, Gülverdi, Minbaşı, Gültəkin, Elbəyi, Tanrıverdi və s.

2. Ata adı. Azərbaycan ad sistemində ata adının işlənməsi qədim tarixə malikdir. Bəlkə də, o, padəşahlıqla əlaqədardır. Yarandığı vaxtdan ata adı ad sistemində əsas rol oynamış və bu proses indi də davam etməkdədir. Hələ ilk yazılı abidəmiz olan “Dədə Qorqud” dastanlarında da ata adı əsil adlarla yanaşı işlən-

mişdir. Dirsə xan oğlu Buğac Ulaş oğlu Salur Qazan, Qıyan Səlcuq oğlu Dəli Dontar, Qaragünə oğlu Qarabudaq, Xan Qazanın oğlu Uruz bəy, Elçin Qoca oğlu Sarı Qulmaş, Qəflət Qoca oğlu Şirşəmsəddin və s.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində Həsənoğlu adı ilə tanınan şairin əsil adı bəlli deyildir. Məlumdur ki, ata adı ayrılıqda əsil şəxs adıdır. Əsil şəxs adından sonra “oğlu” və “qızı” sözləri işləndə o adın ata adı olması müəyyənleşir.

Ərəb ad sistemi Azərbaycanda yayılandan sonra hakim təbəqə içərisində «oğlu» və «qızı» sözlərinin yerinə “ibn” və “bin” sözləri işləndirdi. XII əsr məşhur Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin bütövlükdə adı Şeyx Nizaməddin Əbu Məhəmməd İlyas İbn Yusif İbn Zəki ibn Müəyyəd Gəncəvi (A.E.Krımski) kimi göstərilir. Xalq arasında ən çox “oğlu” sözündən geniş istifadə olunurdu. Təsadüfi deyildir ki, folklorda “ibn” ilə işlənen ata adlarına nadir hallarda rast gəlirik.

Körpəyə verilən əsil adlar rəsmiləşdiriləndə doğum haqqında şəhadətnamədə onun öz əsil adı ilə yanaşı, atasının da adı “oğlu” və “qızı” sözləri ilə qeyd olunur.

Əsil adlara nisbətən ata adları azlıq təşkil edir. Çünki ana adlarından və sonsuz kişilərin adlarından ata adı yaradılmır. Kişi adlarının bütün leksik, qrammatik xüsusiyyətləri ata adlarında da öz əksini tapır. Lakin əsil adlarda olan müasirlik həmin adların ata adına çevrilməsinə qədər bəzən öz müasirliyini itirir. Məsələn, 30-cu illərdə (kollektivləşmə və mədəni inqilab dövründə) -yaranan Tarix, Kolxoz, Traktor, Bayraq və s. kimi adlar müasir idisə, indi uydurma adlar hesab olunur. Ata adları öz müasirliklərinə görə həyatdan geri qalır. Lakin əsil ada nisbətən ata adı daha çox sabitdir. Əsil ad uydurma olduqda, ad sahibi onu rəsmi şəkildə dəyişdirə bildiyi halda, ata adını dəyişmək qeyri-mümkündür.

Qadın adı rəsmi şəkildə ata adı funksiyasında işlənmədiyi halda, canlı dildə şəxsin ana və nənə adı ilə adlanmasına rast gəlirik: Ağqız oğlu, Məsməqumoğlu, Fatı nəvəsi və s.

3. Familiya. Əsas ad kateqoriyasının ən geniş sahələrindən biri fəmilialardır. Latınca «fəmilija» sözündən olan bu termin Azərbaycan dilindəki “ailə”, “ailə adı”, “nəsil adı” anlayışına uyğun gəlir. Lakin «fəmilija» termininin hal-hazırda ifadə etdiyi anlayış ilkin mənasından tamamilə fərqlənir. F. Engels yazır: “Əvvəllər “fəmilija” sözü heç də müasir filistin sentimentalıqdan və evdəki dəyişmədən ibarət ideali demək deyildi; romalıların arasında bu söz əvvəllər hətta ər-arvad və onların uşaqlarına deyil, yalnız qullara aid idi. “Famulus” ev qulu deməkdir, “fəmilija” isə bir adamın ixtiyarında olan qulların məcmusu deməkdir” (29-253).

A.V. Superanskaya və A.V.Suslova müasir fəmilialar haqqında yazırlar: «Bizim ölkəmizdə bütün vətəndaşların fəmiliası vardır. Bu, valideynlərdən irsi olaraq övlada keçən hüquqi mənalı adlandır. Fəmilialar pasportlarda, doğum və evlənmə şəhadətnamələrində yazılır» (47-3).

Elə buna görə də SSRİ-də fəmilialar geniş tədqiq olunmaqdadır. V.K.Çiçaqov, Q.V.Tropin, Lev Uspenski, A.V.Selişev, V.A.Nikonov, A.V.Superanskaya, J.Fedosyuk, L.İ.Şetin, S.B.Veselovski və başqaları rus fəmilialarının toplanmasında və geniş tədqiq olunmasında böyük xidmətlər göstərmişlər.

H. A. Baskakov “Türk mənşəli rus fəmiliaları” («Русские фамилии тюркского происхождения») başlığı altında dərc etdiyi məqalələrində və eyni adlı kitabında mindən çox türk mənşəli rus fəmilialarının etimoloji izahını vermişdir.

Hal-hazırda latış, belorus, ukrayna, moldav, tatar, başqırd, özbək, qazax, qırğız və b. xalqlarda da fəmilialar geniş tədqiq olunmaqdadır.

Azərbaycan dilçiliyində fəmilialar haqqında ilk nümunələrə məktəb və elmi qrammatikalarda rast gəlirik. Ş. Sədiyev “Adlar necə yaranmışdır” kitabında (20, 56-58), “Azərbaycan fəmiliaları haqqında” adlı məqaləsində (21, 72-77) fəmilialar haqqında ümumi məlumat vermişdir.

3. Sadıqov “Azərbaycan dilində şəxs adları” adlı namizədlik dissertasiyasında (18, 58-74), M. Çobanov «Azərbaycan ant-

roponimiyasının əsasları» kitabında familiyalardan, onların qrammatik xüsusiyyətləri haqqında daha geniş məlumat vermişlər (26, 58–62). Lakin familiyaların toplanması, ətraflı tədqiqi Azərbaycan antroponimikasında öz həllini gözləyən mühüm problemlərdən biri kimi qalmaqdadır.

Buna görə də bu vaxta qədər həm Azərbaycan dilçiliyində, həm də bədii əsərlərdə toponimlərdən düzələn familiyaların təxəllüslər ilə və hətta əsl şəxs adları ilə qarşılaşdırılmasına təsadüf olunur. Məsələn, «Ərəblinski». Bundan sonra sən özünə mütləq ləqəb tapmalısən. Elə orada mənim də ağılıma gəldi, dedim ki, sən Ərəblinski qoydun, mən də familiyamı Rzayev deyil, Sarabski qoyuram. Gülüşüb razılaşdıq və ondan sonrakı tamaşalarda adımız qoşa yazılırdı: Ərəblinski – Sarabski (H.Sarabski. Köhnə Bakı). “Hüseyn” Ərəblinski familiyasını sonradan götürmüşdür... Qonaqlıq zamanı Hüseyn «Ərəblinski» (Dərbənd yaxınlığında Ərəblinski stansiyasında yaşayan general Ərəblinski-nin şərəfinə – M. A., A. P.) səhnə ləqəbi kimi qəbul etdi və sonralar bu adla məşhur oldu” (H. Abbasov, Xatirələrim) və s.

Hətta bəziləri toponimlərdən düzələn Gəncəvi (Nizami), Şirvani (Fələki), Təbrizi (Sahib), Dağıstanlı (İsmayıl), Ordubadlı (Davud), Naxçıvanlı (Əbülfəz), Talışoğlu (Azad) və s. kimi təxəllüsləri familiya hesab etmişlər. Söz yox ki, bütün ləqəb, təxəllüs, familiya və dilçilik baxımından şəxs adı (antroponim) hesab olunur. Lakin ad sistemində bunların hər birinin öz yeri, öz funksiyası vardır. Yuxarıdakı nümunələrdə isə ləqəblə təxəllüs, familiya ilə əsil şəxs adı terminləri eyniləşdirilmişdir.

Toponimlərdən düzələn xüsusi şəxs adlarının heç də hamısına familiya, təxəllüs və ya ləqəb demək düzgün deyildir. Çünki toponimlərdən həm təxəllüs, həm də ləqəb və ya familiya düzəltmək olur. Azərbaycan dilində bu əsas yaranmış antroponimlərin hamısına təsadüf olunur. Odur ki, bunları fərqləndirmək üçün ilk növbədə tarixiliyi, yəni bu cür adlardan istifadə zamanı Azərbaycanda hansı ad sistemindən istifadə zamanı Azərbaycanda hansı ad sisteminin istifadə olunmasını nəzərə almaq lazım-

dır. Habelə toponimik adın qəbuluna qədər şəxsin hansı rəsmi adla tanındığını müəyyənləşdirmək zəruridir.

Məlumdur ki, Azərbaycan antroponimiyasında -ov, -ov yev, -yeva; hətta -ski -skaya şəkilçilərinin köməyi ilə familiyaların meydana gəlməsi rus antroponimiyasının təsiri ilə baş vermişdir. Bu proses XIX əsrin əvvəllərində başlamış, Azərbaycanın Rusiya tərkibinə daxil olmasından sonra sürətlənmiş və əsrimizin 30-cu illərində başa çatmışdır. Lakin indi də familiyası olmayan, rəsmi sənədlərdə təkcə əsil adı və atasının adı yazılan şəxslərə təsadüf olursa da, demək lazımdır ki, bütövlükdə hamının familiyası – ailə və ya nəsil adı vardır.

Bu tarixi fakt XIX əsrə qədər Azərbaycanda ailə, nəsil adlarının (famiiliyaların) olmadığını sübut etmir. Bəzi tədqiqatçılar Azərbaycan famiiliyalarının yaranma tarixinin məhz bu dövrlə məhdudlaşdırırlar. Doğrudur, XIX əsrə qədər Azərbaycan dilində “famiiliya” termini olmamışdır. Latın termini olan “famiiliya” XIX əsrdə rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə keçsə də, Azərbaycan antroponimiyasında bu terminin ifadə etdiyi “ailə adı”, “nəsil adı” anlayışları olmuş və deməli, əslində müvafiq adlardan istifadənin tarixi xalqımızın tarixi qədər qədimdir.

Bütün qədim türk xalqlarında, o cümlədən Azərbaycanda, müasir «famiiliya» termininin funksiyasını qəbilə və tayfa adları (etnonimlər) yerinə yetirmişdir. Etnonimlərin mühüm bir qrupu müvafiq qəbilə totemlərinin adlarından nəşət etmişdir.

Müasir dövrdə hər bir dövlətin gerbi, bayrağı olduğu kimi, keçmişdə hər bir tayfa və qəbilənin gerbi və bayrağı olardı. “Doqquz ox oğuz”, “on ox oğuz” adlanan tayfaların bayrağında 9 və 10 ox şəkli olardı. Eyni sözləri Ağqoyunlu, Qaraqoyunlu dövlətləri haqqında da demək olar. Farsların bayrağında şir, çar Rusiyasının gerbində ikibaşlı qartal şəklinin olması hamıya məlumdur.

Qəbilə quruluşunun dağılması ilə əlaqədar olaraq qəbilə içərisindən çıxan görkəmli şəxslərin, qəbilə başçılarının əsil adları, bəzən də onların ümumi ləqəbləri də nəsil adına çevrilə bilərdi. Qəbilənin ümumi məşğuliyyəti, peşəsi də bəzən müvafiq

nəsil adının dəyişməsinə, həmin nəslin başqa bir yeni adla adlanmasına səbəb olurdu. Güman ki, dəmirçi, axtaçı, dəvəçi, quşçu və s. tipli toponimlər – qəbilə adları da məhz bu cür yaramışdır. Hətta bəzən şəxs ancaq qəbilənin ümumi adı ilə adlanmış və tarixdə əsil adı unudulmuş onun yalnız qəbilə adı ilə bağlı olan adı qalmışdır. “Dədə Qorqud” dastanlarında «Bayındır xan» adındakı birinci komponent qəbilə adıdır, bu antroponim “Bayındır qəbiləsinin xanı” deməkdir. Bayındır xanın əsil adı isə bizə bəlli deyildir. Şəxsin əsil adının itməsinin, bu adın işlənməməsinin bir sıra tarixi, etnoqrafik səbəbləri ola bilər. “Bir sıra qəbilələrdə qəbilə başçısının (rəhbərinin) adını tabu hesab edirdilər. Qədimdə Misir fironunun adı tabu idi, onun əsl adını yalnız bir neçə baş kahin bildirmiş, dövlət işlərində onun şərti adından istifadə edirdilər “(10-42).

Bayındır xanın əsil adının işlənməməsini, bir obraz kimi dastanda göz qabağında olmamasını da tabu hadisəsi ilə əlaqələndirmək mümkündür.

F.Engels qəbilə quruluşu dövründə advermə adətləri haqqında yazır: “Qəbilədə müəyyən adlar və ya qrup adlar olur və bütün tayfada bu adlardan yalnız həmin qəbilə istifadə edə bilər, belə ki, ayrıca bir adamın adı onun hansı qəbiliyə mənsub olduğunu göstərir” (29-286).

Göründüyü kimi, qəbilə adı (fəmiyyə) ad sistemində o qədər əsas yer tuturdu ki, əsil adlar ikinci plana keçirdi.

Xilafət dövründə ərəb ad sistemi Şərqdə əsas ad sistemi olmuşdur. Ərəb ad sistemi qədim türk ad sistemini parçaladı. Türk ad sistemində əsas olan qəbilə, nəsil adı (bunları əvəz edən və ya bunların yerində işlənen ailə ləqəbləri) “nisbə” ilə əvəz olundu. Nisbə isə şəxsin milliyətini və doğulduğu yeri bildirir. Bu “nisbə” termini “qəbilə adlarına” nisbətən ümumiləşmiş termdir. Bu dövrdə Azərbaycanda hakim təbəqələr içərisində ərəb sistemindən geniş istifadə olunurdu. “Nisbə” “qəbilə adı”nı az-çox əvəz etsə də, onu sıxışdırsa da, XX əsrə qədər ərəb və türk ad sistemindən müvazi şəkildə istifadə olunmuşdur: Nizami Gəncə-

vi, Hinduşah Naxçivani, Ağa Məhəmməd Şah Qacar, Nadir Şah Əfşar, Abbas Tufarqanlı, Xoylu İmad və s.

“Dədə Qorqud” dastanlarının antroponimik sistemi bir daha sübut edir ki, ərəb ad sistemi ərəb dilində qədim türk o cümlədən Azərbaycan ad sistemi əsasında formalaşmışdır (bunu sübut etmək işi böyük bir problem kimi qarşıda durur). Amma «nisbə»dən istifadə isə Azərbaycan antroponimiyasında bir yenilik kimi diqqəti cəlb edir.

Faktlar və antroponimik nümunələr göstərir ki, “nisbə” bütün xalq arasında yayılmadı. Hakim dairələrdə onlardan geniş istifadə olunsa da, zəhmətkeş xalq ən çox qəbilə, tayfa adlarından, ailə-nəsil ləqəblərindən familiya kimi geniş istifadə etmişdir: Keçəllər, Kosalar, Hüsünlülər, Potuqlular, Qurdlar, Şirinlilər, Böylər, Bozbaşlar, Hopapataram uşaqları, Çəpərlilər, Yorğançılar, Otaylılar, Ayaqyalınlar, Təndirəgirənlər, Yeddiəppəklər, Daşagirənlər, Qıyalar, Yekəyaxlılar, Ətyeməzlər və s.

Bu antroponimlərin hər biri müvafiq ailə, nəsil və ya tayfanı ümumilikdə adlandırır. Konkret bir şəxsə aid olanda isə, ailə-nəsil adları (ləqəbləri) cəm şəkilsiz vq -lı, -li, -lu, -lü şəkilçiləri ilə düzələn fərdi ləqəblər kimi çıxış edirlər: Mancannı Qurban, Şələmənlı Şirin, Çaytaylı Paşa, Hasıllı Nemət, Kərimli Qüdrət, Qozduğlu Ağa, Xınağlı Ağa, Dələkli Qiyas, Dələkmirzəli Abbas (Qutqaşen r.).

Ərəblərdə də Haşimilər, Fatimilər, İşxidilər, İdrisilər, Rüstəmilər, Tahirilər, Səffarilər, Həmmədilər kimi ailə-nəsil adlarından geniş istifadə olunurdu.

Göründüyü kimi, ailə-nəsil adları həm ulu baba adlarından həm də onların ləqəblərindən düzəlir.

Ailə-nəsil adlarının – familiyaların bir forması da sülalələrdir. Bunlar da, adətən, ailə-nəsil adları kimi cəm şəklində olur. Sülalələr ailə-nəsil adlarından ancaq hökmdarlara aid olması ilə fərqlənir. Sülalə adları da tayfa-qəbilə adlarından ayrı-ayrı şəxslərin ad, familiya (ailə-nəsil adları) və ləqəblərindən düzəlir. Sülalələr hökmdarlara aid olduğu üçün, onlar yox olandan sonra da

tarixdə yaşayır. Buna görə də onların istifadə dairəsi ailə-nəsil adlarına –famiyalara nisbətən daha genişdir.

Tarixdə müxtəlif xalqlara məxsus olan bir çox sülalələr məhv olsa da, elmi, bədii ədəbiyyatda onlardan geniş istifadə olunur: Ərəblərdə Abbasilər, Orta Asiyada Səlcuqlar, Azərbaycanda Salarilər, Rəvvadilər, İldəgizlər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər, Rusiyada Romanovlar, Fransada Burbonlar və s. sülalələr məşhur olmuşdur.

Bura qədər deyilənlərdən bir daha aydın olur ki, XIX əsrə qədər dilimizdə “famiya” termini olmasa da bu terminin funksiyasını yerinə yetirən ailə-nəsil adları (ləqəbləri) etnonimlər olmuşdur.

Ərəb və ümumiyyətlə, Şərqi antroponimikasına mənsub olan “nisbə” termininin rus dilinə “ləqəb” və “famiya” kimi tərcümə olunması o qədər də dəqiq deyildir. Bu, ilk növbədə rus və ərəb antroponimikasının eyniləşdirilməsi deməkdir. İkincisi, ərəb «nisbə»si heç də “ləqəb”ə daxil deyildir və bunlar iki müxtəlif, habelə fərqli anlayışlardır. Onların hər birinin ad sistemində öz funksiyası vardır. Hal-hazırda bizdə ləqəb köməkçi ad hesab olunduğu halda, qədimdən bəri ərəblərdə “nisbə” əsas ad kateqoriyasına daxil olmuşdur. Ərəb dilindəki «ləqəb» termini isə rus dilindəki «прозвище» termininə nisbətən daha geniş mənaya və əhatə dairəsinə malikdir. Çünki ərəb dilinə məxsus “ləqəb” rus dilində “ləqəb”, “titul”, “fəxri titul” anlayışlarının hamısını özündə birləşdirir. Yəqin ki, “nisbə”nin “ləqəb” və ya “famiya” kimi tərcümə olunması onun rus ad sistemindəki nisbətində görəndir. Çünki «Rus dövlətində XVII əsrdə famiyaya ləqəb deyirdilər, bu adət XVIII əsrə də keçmişdir» (43-178). “Ləqəb sözü keçmiş zamanlarda famiya sözünə bərabər tutulurdu. Ukrayna dilində ləqəb indi də famiya mənasında işlənir, lakin ukrayna ədəbi dilinə daxil olmamışdır» (47-13).

Şəxs adının yanında işlənən hər cür toponimik ada da “nisbə” demək olmaz. Digər türk dilli xalqlarda da “nisbə” ilə başqa toponimik adlar qarışdırıldığı üçün R.Q.Axmetyanov yazır; “Nisbəni, daha doğrusu, şəxsin doğulduğu yerin adı ilə adlanma-

sını, addan sonra gələn təxəllüsü fərdi ləqəblərlə qarışdırmaq olmaz. Məs, XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində boxarı “Buxarada oxumuş” və Hacı “Məkkəni ziyarətə gedən” adlı şəxslərə də” tez-tez rast gəlmək olurdu” (31-126).

Müasir Azərbaycan ad sistemi baxımından XIX əsrə qədər familiya funksiyasında işlənən toponimik adlara «famiiliya» demək düzgün deyildir. Bu dövrə qədər dildə “famiiliya” termini olmadığı halda, “nisbə”lərə familiya demək məntiqi cəhətcə qeyri obyektivdir. Bu vaxtlara qədər toponimik adları “nisbə”, sonrakı dövrlərdə «famiiliya» adlandırmaq daha məqsədə müvafiqdir. Məsələn, Gəncəvi (Əbülülə, Məhsəti, Nizami), Şirvani (Fələki, Xaqani, Nəsimi), Təbrizi (Xətib, Qətran, Əssar, Sahib). Naxçıvani (Məhəmməd Hinduşah) və s. nisbədir. Köçərli (Firdun bəy), Ordubadi (M. Səid), Naxçıvanski (Cəmşid), Şıxlı (İsmayıl), Zərdabi (Həsən bəy) və s. toponimik adları familiya hesab etmək olar. Çünki bu şəxslərin digər famiiliyaları yoxdur. Ağdamski (Bədəlbəyov), Sarabski (Rzayev), Köçərinski (Kərimov), Dağıstanlı (İsmayıl Hacıyev), Ərəblinski (H. Xələfov), Əfqanlı (Rza Cəfərzadə), Naxçıvanlı (Əbülfəz Quliyev), Muğanlı (Əhmədəğa Qurbanov), Talışoğlu (Azad Quluyev), Gədəbəyli (Dəmir Qasimov), Laçınlı (Ağa Laçınlı Əliyev) və s. kimi toponimik adlar isə təxəllüsdür.

Azərbaycan dilində toponimlərdən düzələn ləqəblər daha çoxdur: Bakılı Nəcəfqulu, İnçəli Məmməd, Qarabağlı hümmət, Qubalı Balaoğlu, Sibir Matvey, İranski Əli, Məzəmli Qulaməli və s.

Bizim bir çox şagird və tələbələrımız əsil ad, ata adı, famiiliya kimi antroponimlərin funksiyası, mənası, meydana gəlməsi, müasirliyi və s. haqqında geniş məlumatla malik deyillər. Ancaq məktəb qrammatikasından məlumdur ki, famiiliyalar -ov, -yev; -ova, -yeva; -lı, -li, -lu, -lü; -zadə və s. şəkilçilər vasitəsilə baba, ulu baba, bəzən də ata adından düzəlir. Bəzən də adından famiiliyamız düzələn şəxs haqqında məlumatımız olmayır. Övladlarımıza, şagird və tələbələrimizə ailə tarixi haqqında heç nə demi-

rik. «Ot kökü üstündə bitər» deyiblər, lakin biz öz kökümüzü o qədər də öyrənmirik.

Şagird və tələbələrımız ABŞ, Fransa, İngiltərə, Almaniya və s. ölkələrin tarixini, coğrafiyasını öyrənirlər, bilirlər. Amma yaşadıkları rayonun, kəndin, küçənin, öz fəmilialarının tarixini o qədər də yaxşı bilmirlər. Marksizm klassikləri göstərir ki, ailə kiçik bir dövlətdir, dövlət rüşeymidir. Fəmiliamızın, nəslimizin tarixini bilmədən ABŞ-ın tarixi haqqında danışmaq neçə də bayağı görünür. Ailə-nəsil tarixini öyrənmək isə elə adından fəmiya kimi istifadə etdiyimiz baba və ulu babalarımızın tərçümeyi-halını öyrənmək deməkdir.

Moskva texniki-peşə məktəblərindən birində ədəbiyyat müəllimi işləyən A.Aleynikova ilk dəfə olaraq öz inşasının mövzunu “Mənim nəsim” adlandıranda şagirdlərin çoxu təəccüblənmişdi. Müəllimin izahından sonra şagirdlər böyük həvəslə bu inşanı yazmış və öz ulu babaları mənsub olduqları nəslin tarixi haqqında maraqlı məlumatlar toplamağa başlamışdılar. Şagirdlər içərisində dekabristlərin nəslindən olanlar da vardır («Komsomolskaya pravda» qəz., 28. 9. 1983).

Adları fəmiyaya çevrilən şəxslər öz fərdi xüsusiyyətləri ilə nəslin digər nümayəndələrindən fərqlənirlər. Yaxşı cəhətdən belə fərqlənmə şəxsin adının və ya ləqəbinin fəmiyaya çevrilməsində mühüm rol oynayır.

Rus dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də ilk fəmiyalar ləqəb və toponimlərlə əlaqədar olmuşdur. Məsələn, xalq şairi S.Vurğunun mənsub olduğu «Vəkilov»lar fəmiyası əvvəllər “Kosalı” adlanmışdır. Bu da Kosa Mirzəli ağanın adı ilə bağlıdır. XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində Kosalılar içərisindən Əli ağa adlı bir vəkil meydana gəlir ki, onun şərəfinə qədim “Kosalı” fəmiyası “Vəkilov” fəmiyası ilə əvəz edilmişdir (S. Vurğun. Əsərləri, 1 ç. səh. 33-34).

Yazıçı, dramaturq Anar «Rəfibəyli» fəmiyası ilə əlaqədar olaraq yazır: “İndi anamın xatirələri mənim hafizəmdə məskən saldığı kimi, onun da yaddaşında əcdadlarından eşitdiyi söhbətlər, adlar, əhvalatlar yaşayırdı. Böyük bir nəslin keçmiş Rəfi bə-

yin adı ilə bağlı idi. Rəfi bəyin gərək ki, Cavad xana qohumluğu çatır, ya o bunun qaynatası olub, ya bu onun – anam bunu dəqiq bilmirdi. Rəfibəyli nəslinin ulu babası Mirzə Kərimin məşhur şərqşünas Mirzə Kazımbəylə qohumluq dərəcəsi barəsində də ancaq fərziyyələr eşitmişdi... Anamın ata babası Ələkbər bəy Rəfibəyli (1859–1919) böyük nüfuza malik olan bir adam imiş. Ancaq rusca olan sənədlərdə bu fəmiiliya “Rafibekov” kimi gös-tərilməşdir” (“Azərbaycan” jur, №2, 1984, səh. 103 105).

M.Axundovun fəmiiliyası onun anasının əmisi olan Axund Ələsgərin titulu, A. Bakıxanovun fəmiiliyası onun nəslinin “Bakı xanı” ləqəbi daşımaları ilə əlaqədardır.

Eyni sözləri Talıxanov, Qubaxanov, Şəkixanov fəmiiliyaları haqqında nə demək olar.

Hazırda fəmiiliyalardan rəsmi şəkildə istifadə olunsa da, canlı danışiq dilində ailə-nəsil adlarından (ləqəblərdən) istifadə meyli də yaşayır. Məsələn, Erm. SSR Krasnoselek rayonunda Sərdərlilər, Qaramannılar, Mannıların, Mancannılar, Şələmənnilər, Manquzullar, Mehdilər, Çaxmaxlılar, Qələndərlilər, Osmanlılar, Mollayıblar, Cüyürlülər, Astannılar, Ayrımlar, Polular, Çapağannılar, Köyüşdülər, Sarılar, Qələndərlilər, Mehdilər, Caxmaxlılar, Alaxançallılar, Manxarrılar və s. ailə-nəsil adlarından istifadə olunmaqdadır. Bunlar da əsl adlar, ləqəblər və etnonimlərlə bağlıdır. Bu ailə-nəsil adlarından sonralar bir sıra fəmiiliya yaranmışdır: Sərdarov, Aslanov, Göyüşov, Sarıyev, Qələndərov, Mehdiev və s.

Dünyanın bir çox ölkələrində fəmiiliyalardan geniş istifadə olunmaqdadır. Lakin İsləndiyada 27 iyun 1925-ci ildə qəbul olunmuş qanuna görə xaricilərdən başqa heç kim fəmiiliyadan istifadə edə bilməz. Hamı rəsmi sənədlərdə ad və ata adı ilə qeyd olunur. Həmin qanunun ikinci paraqrafında oxuyuruq: “Bizim ölkədə heç kim özünə fəmiiliya götürməməlidir” («Hayка и жизнь» jur., №2, 1969, səh. 127).

Fəmiiliyalar, adətən, şəxsin ailəsinin və mənsub olduğu nəslə adını bildirir. Lakin elə kapitalist ölkələri vardır ki, orada “fəmiiliya” ifadə etdiyi bu mənələrdən məhrumdur və şəxs

heç bir əlaqəsi olmayan uydurma ad funksiyası daşıyır. Məsələn, Kopenhagendə əsil fəmilialara nisbətən daha lirik və mənalı fəmilialar hazırlayıb, 100 krona satan, bununla əlaqədar olaraq qəzetlərdə elanlar dərc etdirən xüsusi müəssisələr də vardır (48-484).

Azərbaycan fəmiliaları əsasən aşağıdakı şəkilçilər vasitəsilə yaranır.

1. -lı, -li, -lu, -lü şəkilçiləri vasitəsilə düzələnələr: Həsənlı, Sultanlı, Əmirli, Qiyasbəyli, Nəbili, Mürşüdlü, Kərimli, Osmanlı, Cabbarlı, Talıblı, Məmmədli, Xəlifəli, Biləndərli, Kəngərli və s.

XIX əsrə qədər fəmiya funksiyasında işlənən bütün qəbilə, tayfa və ya nəsil adları məhz bu yolla yaranmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə bu cür fəmilialara olan meyllər qüvvətlənmişdir və bədi əsərlərdə onların sayı nəzərə çarpacaq dərəcədə artmaqdadır.

2. -ı, -i, -u, -ü şəkilçiləri ilə düzələnələr: Ordubadi, Hənəfi, Hatəmi, Hüseyni, Məmmədi, Mənafı, Etisami, Cavadi, Bəkdaşı və s.

Müasir dövrdə Cənubi Azərbaycanda fəmilialar ən çox bu şəkilçilərlə yaranır. Əgər XIX əsrə qədər toponimlərdən düzələn adlar “nisbə” adlanırdısa, hal-hazırda Cənubi Azərbaycanda mövcud olan Ərdəbili, Təbrizi, Gilani, Şəbüstəri və s. kimi adları da fəmiya adlandırmaq olar. (Bax: “Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası”. I və II c.).

3. -zadə. Fars dilində “zaiden” (doğulmuş, törəmiş) felindən olan bu söz əvvəllər həqiqi mənada işlənsə də, Azərbaycan dilində hal-hazırda şəkilçilənmişdir. Vaxtilə ata adını bildirsə də, tədricən fəmiyaya –nəsil adına keçmişdir. Buna görə də indi -zadə fəmiya düzəldən şəkilçi kimi qiymətləndirilir: Məmmədqulu-zadə, Həsənzadə, Əfəndizadə, Abbaszadə, Əlizadə və s.

4. -ov, ova; -yev, -yeva şəkilçiləri ilə düzələnələr: Muxtarov, Əhmədova, Əliyev, Nəbiyeva və s.

Rus dilinə məxsus olan bu şəkilçilərlə düzələn Azərbaycan fəmiliaları əsas, aparıcı rola malikdir.

Azərbaycan dilində -ski, -skaya kimi şəkilçilərdən düzələn familiyalara rast gəlinsə də (Şahtaxtinski, Şəkinskaya, Şıxlinski, Naxçıvanski, Muğanlinski və s.) hazırda onların miqdarı çox azdır.

C. Məmmədquluzadə 1906-cı ildə yazdığı “İdarəmizin əhvalatlarından bir neçə söz” adlı felyetonunda “oflar və iskillər”lə düzəldilən familiyalara öz etirazını bildirmişdir. (Felyetonlar, məqalələr, xatirələr, məktublar, Bakı, 1961, səh. 26-27).

Müasir dövrdə “famiiliya” (qəbilə, tayfa, nəsil adları) və əsl ad» terminləri öz funksiyalarına görə ad sistemində bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənirlər. Lakin qədim türklərdə, o cümlədən Azərbaycanda bunlar arasında heç bir sədd olmamışdır. Qəbilə, tayfa, nəsil adı funksiyasında işlənən totem adları həm də əsl şəxs adı ola bilərdi. Çünki körpəyə, indi olduğu kimi, yeni ad yox, əvvəllər elə totem adı verilərdi. Onun sonrakı əsl adı isə fərdi keyfiyyətləri ilə əlaqədar olardı, Orxon-Yenisey abidələrində və «Dədə Qorqud» dastanlarında buna aid nümunələr çoxdur.

Demək, nəsil adlarının (totem adları) tarixi əsil adlara nisbətən daha qədimdir. Buradan da belə bir əqli və məntiqi nəticəyə gəlmək olar ki, qədimdə «totem» adı əslində müasir dövrdəki “famiiliya” funksiyasında işlənən nəsil adları olmuşdur.

Əgər Avropada “famiiliya” ilk dəfə “qul sahibi” məntiqi mənasında quldarlıq cəmiyyətində meydana gəlmişsə (bax: 29-258), qədim türklərdə bu anlayış ibtidai icma quruluşunda da mövcud olmuşdur.

Familiyaların tarixi və linqvistik aspektdə hərtərəfli tədqiqi qədim türk ad sisteminin bir çox dumanlı sahələrini işıqlandırır.

4. Kiçiltmə, əzizləmə mənalı adlar. Kiçiltmə və əzizləmə mənalı adlar köməkçi ad kateqoriyasına daxildir. Çünki onlar heç bir rəsmi sənədlərdə qeyd olunmayı, ancaq canlı nitqdə və bədii əsərlərdə onlardan geniş istifadə olunur. Görkəmli sovet onomatoloqu V.A.Nikonov kiçiltmə və əzizləmə adları antroponimikanın müstəqil bölməsi hesab edir (42, 33-56). Buna görə də kiçiltmə və əzizləmə adlar sovet antroponimikasında geniş tədqiq olunmaqdadır.

Rus antroponimiyasında bu cür adlardan xüsusilə geniş, miqyasda istifadə olunmaqdadır. A.V.Superanskaya, V.İ.Çernişev, A.V.Suslova, E.F.Danilina, V.A.Taqunova, A.İ.Tolkaçev, V.D.Bondaletov və başqalarının tədqiqatlarında onların əmələ gəlmə səbəbləri, tarixi, bir dildən başqa dilə keçməsi, zəngin mənə çalarları ətraflı izah olunmuşdur. O. D. Mitrofanova öz namizədlik işini məhz bu mövzuya həsr etmişdir (40).

Türkdilli xalqların antroponimikasında da kiçiltmə və əzizləmə adlar haqqında tədqiqatlar aparılmaqdadır. E.Beqmatov, Q.F.Sattarov, M.Beytullof və Qeçqeldiyevin əsərləri bu baxımdan diqqəti cəlb edir.

Azərbaycan antroponimikasında isə kiçiltmə və əzizləmə adlar çox az tədqiq olunmuşdur. K. T. Ramazanov kiçiltmə və əzizləmə adların qrammatik (45, 221-225), R. Mustafayeva isə bədii ədəbiyyatda üslubi xüsusiyyətləri haqqında məlumat vermişlər (41, 50-52).

Kiçiltmə və əzizləmə adlar da ləqəblər kimi şəxsi rəsmi adı deyildir, bunlar şəxs adının müxtəlif şəkildə ixtisar olunmuş, fonetik dəyişikliyə uğramış, müəyyən morfoloji əlamətlər qəbul etmiş və məzmununda mənə çaları yaradılmış formasıdır. Azərbaycan dilində elə kiçiltmə və əzizləmə adlara rast gəlmək olur ki, onların etimoloji cəhətdən hansı addan yarandığını müəyyənləşdirmək mümkündür. Nazik – Nazilə, Zülfü – Zülfüqar, Əli – Alik, Şumoçka – Şumarə, Tanka//Tanya–Tatyana və s. Elə qısaltma adlara da rast gəlmək olur ki, onların etimologiyasını, hansı addan törəməsinə təsəvvür etmək çox çətin olur: Qubuş – Qıssa (Ə.Haqverdiyev), Fedya – Firidun (M. Şamxalov), Serjik – Siyavuş (Ə.Qasimov), Memi – Məryəm, Qınıq//Qını//Qındıca – Qənirə (Nurəngiz Gün) və s.)

Bu adların bir qismi nəinki şəkildə tam dəyişilmiş, hətta öz milliliyini itirmiş və özgüləşmiş olur. Elə bu xüsusiyyətlərinə görə bir çox kiçiltmə və əzizləmə adlar ləqəb hesab olunmuşdur: “Üçüncü tərəf – Qurban adlı bir kişi idi. Qubuş ləqəbi ilə məşhur idi” (Ə. Haqverdiyev).

“Dişi aslanın növbəti şikar”larından... ikincisi “Ruba ləqəbi daşıyan Nuxalı Rubabə Abdulkərim qızı idi” (C. Əmirov), “Tarasovla Məlikov M. – gildən oğurlanmış bəzi şlşeyləri şəhərin “Kubinka” deyilən məhəlləsində “Vova” ləqəbli (Vladimir) bir şəxsə satmalı idilər (“Azərbaycan gəncləri” qəz., 2.11. 1982) və s.

Rus antroponimikasında bu kimi hallarda adətən, məlum tanınan adlar “kiçiltmə və əzizləmə adlar”, 2tanınmayan” adlar isə ləqəb hesab olunur. Bu prinsipi qəbul etmək kiçiltmə və əzizləmə adlarla ləqəblərin eyniləşdirilməsi deməkdir. Ad sistemində onların hər birinin öz funksiya və vəzifəsi olduğu üçün bunların hamısını “kiçiltmə və əzizləmə adlar” adlandırmaq daha məqsəddə müvafiqdir.

Kiçiltmə və əzizləmə adların Azərbaycan dilində, digər türk dillərində olduğu kimi, özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Buna görə də ilk növbədə “kiçiltmə” və “əzizləmə” terminlərini fərqləndirmək lazımdır.

Muasir dövrdə “kiçiltmə” termini üç mənada başa düşülür: 1. Şəxsiyyətin kiçildilməsi və alçaldılması; 2. Şəxsin özünün yaş səviyyəsindən aşağı təsəvvür edilməsi və əzizlənməsi; 3. Adın müxtəlif məqsədlərə görə ixtisar edilməsi və kiçildilməsi.

Kiçiltmə adların yaranma tarixinə nəzər salsaq, məlum olar ki, kiçiltmə adların birinci mənası, yəni şəxsiyyətin kiçildilməsi, alçaldılması daha qədimdir, onun ikinci və üçüncü mənaları isə daha sonrakı dövrlərin məhsuludur. Azərbaycan dilində ilk kiçiltmə adlara (birinci mənada) “Dədə Qorqud” dastanlarında rast gəlirik. Dastanlarda -ca, -cıq şəkilçiləri ilə düzələn Qaraca //Qaracıq, Yalınacıq, Buqacıq Məlik (Buğac adı ilə müqayisə et), Boğazca Fatma, Qısırcə Yengə kimi xüsusi adlar işlənmişdir. Təkcə Jalınacıq müəyyən atribut daşıyan şəxs adı, o birilər isə ləqəblərdir. Demək, şəxsin hər hansı keyfiyyətini göstərmək üçün isə həm də kiçiltmə mənalı şəkilçilərdən istifadə olunmuşdur. Qısırcə (qırx oynaşlı) Boğazca ləqəblərinin kökləri ilə (qısırcə, boğaz sözləri əsasən heyvanlar üçün işlədilir) müasir dövrdə əzizləmə mənasını bildiren -ca şəkilçisinin ifadə etdiyi mənə da təzad təşkil edir. Bu ləqəblərdə iqiqat alçalma mənaları vardır. Buğacıq

və Buğac adlarını müqayisə etmək üçün müasir dövrdə buğa və buğaciq adlarının mənasına nəzər salmaq kifayətdir.

Tədqiqatçılar dilimizin qədim dövrlərində «qara» sözünün həm də «başçı», «qüvvətli», «cəsur» mənalarında işləndiyini göstərirlər. Demək, «Qaraca Çoban» birləşməsində «Qara» sözü də güclü, qüvvətli mənasında işlənmişdir. Eyni zamanda zəhmətkeş kütləyə «qara camaat» deyilməsi də məlumdur. Tarixdə «qara» komponentli ad birləşməsi sahibi olan hökmdar, sərkərdə və s. şəxslər çox olmuşdur. Lakin onların heç birinin adında bu sözə -ca, -cıq şəkilçisi qoşulmamışdır. Qaraça//Qaraçıq adındakı «qara» güclü, qüvvətli mənalarını bildirsə də, -ça, -cıq şəkilçiləri həmin şəxsi hakim sinfə mənsub digər «Qara»lardan fərqləndirmək, onun zəhmətkeş xalq içərisindən çıxmasını ifadə etmək üçün «Qara»ya artırılmışdır.

Rus antroponimikasında da «Kiçiltmə» adlar əvvəllər əsasən alçaltma və təhqiramiz funksiya daşmışdır. Əgər Suzdal knyazının özünün də, mehtərinin də adı Vasili idisə, nə etmək olardı? Bu təhqirdən xilas olmaq üçün kiçiltmə adlar köməyə gəldi, Mehtər Vasili «Mehtər Vaska» adlandı» (38-27).

Rusiyada bu cür adlar tarixən o qədər geniş yayılmışdı ki, hakim dairələrin ailəsinə də daxil olmuş, lakin alçaltma mənası ilə yox, əzizləmə mənası kəsb etmişdi. Deməli, Rusiyada kiçiltmə adlar tədricən əzizləmə mənasında geniş istifadə olunmağa başlamışdı. Kiçiltmə adlar o qədər kütləviləşmişdi ki, I Pyotr onlardan istifadənin qarşısını almaq üçün xüsusi fərman da vermişdi: «Birinci Pyotr 1701-ci ildə kiçiltmə adların qadağan olunması haqqında fərman verəndə, hakim dairələr içərisində yaxşı qarşılanmadı. Onlar təsəvvür edə bilmirlər ki, hər hansı bir «İvaska»-nı da əsilzadə «İvan» kimi adlandıracaqlar» (38-27).

Göründüyü kimi, kiçiltmə adların meydana gəlməsinə əsas səbəb ilk növbədə sinifli cəmiyyətdə ictimai bərabərsizlik olmuş və getdikcə bu adlar əzizləmə mənaları kəsb etmişdir.

Bütün dillərdə ən çox əzizlənən şəxslər uşaq və yeniyetmələrdir. Lakin bədii ədəbiyyatda yaşlılar müəyyən məqsədlə əziz-

lənirlər: “Alya da o boyda zırpı kişiyyə (əri Murtuza) Murzik deyir” (Anar).

“Kiçiltmə” və “əzizləmə” adlar arasında müəyyən incə, zərif fərqlər vardır. “Əzizləmə” adlar şəxsə ancaq intim, əzizləmə, oxşama münasibətləri bildirirsə, müasir “kiçiltmə” adlar həm əzizləmə, oxşama, həm də təhqiramiz, intim əzizləmə, oxşama münasibətləri ifadə etməkdən başqa, tələffüzü asanlaşdırmaq məqsədini də güdür. Buna görə də forma və məzmun cəhətcə kiçiltmə və əzizləmə adları iki qrupa ayırmaq olar: 1. Kiçiltmə adlar. 2. Qısaltma adlar.

1. Kiçiltmə adlar. Burada kiçiltmə mənası yaratmaq üçün şəxsin adına yox, onun ləqəbinə -ca, -cıq şəkilçiləri artırılır: Qaracıq Çoban, Buğacıq Məlik, Yalınacıq, Boğazca Fatma, Qısırca Yengə (“Dədə Qorqud”) və s.

2. Qısaltma adlar. Bunları da iki yerə ayırmaq olar:

1) İxtisar olunan və müəyyən şəkilçilərlə yaranan adlar. Burada adlar (sadə, düzəltmə, mürəkkəb) ilk hecaya, ilk hərfə qədər ixtisar olunur və onlara müəyyən şəkildə artırılır. Bəzən şəkilçilərin təsiri ilə adda düşümü kimi fonetik hadisələr də baş verir.

Azərbaycan dili şəkilçiləri ilə düzələnələr:

-iş, -iş, -üş, -ş: Qubuş-Qurban (Ə.Haqverdiyev), Eliş -Elmira (M.Cəlil), İmiş-İmran (Ə.Vəliyev), Pəpiş-Pirverdi (S.Rəhman), Gülüş-Güləbətın (İ.Əfəndiyev), İbiş//İbişdən-İbrahim (C.Əmirov), Fatış-Fatma (Ş.Həbibzadə), Diliş-Dilküşə, Ququş-Qurban (M.Əlizadə), Xavuş-Xavər, Kamuş-Kamran (Ə.Babayeva), Caboş-Çabbar (Apar), Məmiş-Məhəmməd (V.Nəsib) və s.

-ı, -u, -ü, -li: Tori-Tonnağa (Kürdəmir r.), Şah-Şahzadə (Divanbəyoğlu), Şahı-Şahbəyim (Ə.Şərif), Məşi-Məşədi (Ə.Haqverdiyev), Hürü-Hüriyyə (H.Abbasadə), Diliş-Dilgüşə, Ququş-Qurban (Ə.Əylisli), Mindilli-Mindilov (S.Rəhman), Zülü-Zülfüqar, Nusü-Nüsrət, Muru-Murtuza (Ə.Mustafayev), Bəhri-Bəhram (Ə.Muğanlı), Gülü//Gülə-Güləndam (M.Əlizadə), İsi-İsfəndiyar, Nəci-Nəcəf, Xosu-Xosrov, İbili-İbrahim, Xeyri-Xeyransa

(Ş.Həbibzadə), Həsi-Həsən, Əli-Əkrəm, Hidi-Hidayət (V.Nə-sib), Zəri-Zərnişan (Nurəngiz Gün) və s.

-şu, -şü: Şöşü-Şövkət (İ. Hüseynov), Şoşu-Şamil (İ.Məlik-zadə) və s.

Rus dilinə məxsus şəkilçilərlə düzəlmələr:

-a, -ya, -o: Zulya-Züleyxa, Mitya-Midhət (N.Vəzirov), Edil-ya-Dilbər (C.Cabbarlı), Zara-Zərincac, Toba-Təbrik (H.Abbasza-də), Fira-Firəngiz (M.Şamxalov), Solya-Solmaz (Qədirzadə), Gülya-Gülbəniz (G.Fəzli), Gülya-Gülşad, Dilya-Dilavər (S.Dağ-lı), Mina-Minəvvər (Anar), Fira-Firəngiz (İ.Məlikzadə), Ti-ma//Temi-Teymur (V.Nə-sib), Asa-Aslan (Q.Çəmşidov, B.Səfə-roğlu), Ofa-Ofeliya (Əfqan), Raya-Rəhimə, Klara-Gülərə, Zina-Zümrüd (Ç.Əmirov) və s.

-ik, -k, -ka, -ko: Yuska-Yusif, Zako-Zakir, Şako-Şakir (Ba-ki ş.), Nazik-Nazilə (M.Əlizadə), Ruşik- Ruşəddin Yadik-Ya-rəddin (Q.Xəlilov), Zinka-Zinnət (İ Hüseynov) Fatik-Füad, Ta-rik-Tərgəldi, Tanka-Tanya (Anar), Yaşka-Yaşar (S.Dağlı), Do-dik-Davud (B.Bayramov) və s.

-uşka, -içka, -ıçka, -oçka, -muşa, -kay, -zik və s. şəkilçilərlə düzəlmələr: Maşaduşka-Məşədi Qulam (Ə.Haqverdiyev, Tokay-Toğrul (C.Cabbarlı), Liliçka-Leyla (Ə.Haqverdiyev), Nariçka-Nərgiz (Q.Cəmşidi, B. Səfəroğlu), Şumoçka-Şümarə (S.Dağlı), Taxmuşa-Təhminə (Anar) və s.

Kiçiltmə adları qısaltma adlardan fərqləndirən əsas cəhət onların qədimliyi və Azərbaycan dilinə məxsusluğudur. Qısaltma adlar isə Azərbaycan antroponimiyasında rus dilinin təsiri ilə XIX əsrin II yarısından meydana gəlmişdir. Bu kiçildilmiş, ixtisar olunmuş, hətta tam dəyişdirilmiş və müəyyən şəkilçilər artırılmış adlar ləqəb deyildir, ailədə, digər kiçik kollektivlərdə ayrı-ayrı şəxslərin bir-birinə vərdiş adlarıdır. Bu adlar eyni zamanla müəyyən münasibəti bildirməyə xidmət edir.

N.Vəzirov hələ vaxtı ilə bu cür adlara istehza edənə yazırdı: “Bağışla məni, ağa Dərviş, tamaşa et bivəfaların işlərinə. Aralarında ana dili məhv, dillərinin biri firəng, biri alman, biri biri yə-hudi, biri .... Balalarının ismi-şərifləridir: Nisə olub Dusya, Zü-

leyxa-Zulya, İskəndər-Saşa, Midhət-Mitya, Mərziyə-Marusiya, Ayna-Anyuta, İzzət-Aza... Həkəza... Belə evlərdə verilən tərbiyədən nə hasil olacaq, atam” (Əsərləri, səh. 379).

T.Hacıyev C.Məmmədquluzadənin də bu cür adlara ola münasibəti haqqında yazır: “...milli adlara xor baxıb, onu özgələşdirən, başqa dillərin fonetik cildinə salan “intelligentlərə” qarşı Ç.Məmmədquluzadə son dərəcə amansız olmuşdur: “Hökumət nə vaxt müsəlmanı məcbur edib qızının adını Fatma əvəzinə, “Fatya” qoysun və oğlunun Həsən adını dəyişdirib “Qasanka” eləsin” (24, 102, 103).

2) İxtisar olunan, səs dəyişikliyinə uğrayan, lakin heç bir şəkilçi artırılmayan adlar. Canlı danışq dilində bədii ədəbiyyatda elə adlara rast gəlmək olur ki, həmin adların tərkibində hecalar, səslər, mürəkkəb adlarda isə komponentlərdən biri adın axıcı və asan səslənməsi üçün ixtisar olunur, fonetik dəyişiklər aparılır, lakin heç bir şəkilçi artırılmadan onlarda müxtəlif mənalar yaradılır. Bunları da iki yerə ayırmaq olar:

a) Sadə və düzəltmə adların əvvəlində, ortasında və sonunda səslər, hecalar və şəkilçilər ixtisar olunur: **Maya**-Səmaya (S.Rəhman), **Fəxri**-Fəxridə (Divanbəyoğlu), **Həbi**-Həbibə (M.Cəlal), **Şah**-Şahlar (İ.Əfəndiyev), **Milli**-Milliyə (İ.Hüseymov), **Sazandar**-Sazandarov (Ş. Həbibzadə), **Afa**-Afaq (Əfqan), **Nilu**-Nilufər (“Ulduz”, №4, 1981) və s.

b) Mürəkkəb adların komponentlərindən biri ya ixtisar olunur, ya da hər iki tərəf sadələşdirilir və sadə ad halına salınır. Bəzən də ad birləşməsinin ilk hərflərindən, hecalarından abbreviatur ad yaradılır: Söyxan-Hüseynxan (Ş.Rza), **Şamrad**-Şahmurad (Cəlilabad r.), **Əli**-Həzrətəli (Saatlı r.), **Məmi**-Yarməmməd (M.Əlizadə), **Qaya**-Dəmirqaya (Q. Cəmşidi), **Limbuz** (buzlu limonad) **Mur-Mür**-Murad Muradoviç (S. Qədirzadə), Simu-Simu (Əfqan), **Qası**-Qasıməli (“Ədəbiyyat və inçəsənət”, 12. 3. 1982), **Peem**-Piyaniskə **Mütəllim**/Pullu Mütəllim (“Ədəbiyyat və inçəsənət” 26. 3. 1982), “Adım **ZİS-dir**. Necə yəni Zis-dir?... – ZİS, yəni Zöhrab İsfəndiyar oğlu Səlimzadə. Başa düşdün? – sənin sağlığına (C.Əmirov), “Mənim adım

Tösübaladır. İncə deyilmək üçün **Tösü** deyirlər. Şairlər kimi təxəllüsüm də var Zavbaz-Tösü... Yəni baza müdiri”. (Ə.Qasımov) və s.

Göründüyü kimi, qısaltma adlar şəxs adlarından, adam və familiya, ləqəb, titul və addan yaranır. Lakin bunların heç birinə ləqəb demək olmaz. Çünki bunlar qısaltma adların formasına və əmələgəlmə xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən növlərdəndir. Onlar formasına görə nə qədər müxtəlif olsalar müəyyən mənaya malik olur. O. D. Mitrofanova rus dilində bu cür adları dörd qrupa bölür: «1) Qeyri-rəsmi bitərəf adlar; 2) Əzizləmə adlar, 3) Mənavi-təhqiramiz forma. 4) Emosional-kinayə forma (40–13). Lakin o, birinci qrupa aid çox ailədə işlədilən adları aid edir. Azərbaycan dilində isə ailədə işlədilən bu cür adlar əzizləmə mənası ifadə edir. “...Konkret bir ailədə uşaq ikən “Vasif” əvəzinə “Vasi” işlədilməsi ona səbəb olur ki, sonuncu forma həmişəlik möhkəmlənib qalır. Beləliklə, həmin şəxsin bu tərzdə adlanması həmin ailənin həmrəyliyi bu üzvlər üçün müştərək hisslərin rəmzinə çevrilir. Əgər ailəyə məhrəm deyilsə, başqa adam “Vasif”ə “Vasi” deyə bilməz” (11–175).

Əldə olan qısaltma ad materiallarına əsaslanaraq Azərbaycan dilində onları da ləqəblər kimi, ifadə etdikləri mənalara görə iki qrupa ayırmaq olar: 1) qiymətləndirici, 2) təsviri qısaltma adlar.

1. **Qiymətləndirici qısaltma adlar.** Bunları da iki qrupa ayırmaq olar:

- a) Əzizləmə, oxşama, intim münasibətləri əks etdirənlər;
- b) Nifrət, istehza ikrah, kin və s.

a) Əzizləmə, oxşama, intim münasibətləri bildirən qısaltma adlar ən çox ailədə və digər kiçik kollektivlərdə müxtəlif şəxslərin bir-birinə olan münasibətini əks etdirir: **Qusya**-Hüseyn (S. Daqlı), **Şap**-Şövkət, **Şup**-Şəhrubanu (A. Şaiq), **Ofo**-Ofeliya (Əfqan), **Əki**-Əkrəm (V. Nasib), **Rəşik**-Rüşəddin (Q. Xəlilov) və s.

Bu adlar ən çox ailədə və digər kiçik insan qrupları arasında işləndiyi, bəzən onların etimologiyasını müəyyənləşdirmək çox çətin olduğu üçün onları «jarqon adlar da adlandırmaq olar.

b) Nifrət, istehza, ikrah, kin və s. münasibətləri ək etdirən qısaltma adlar. Bu mənalarına əsaslanan bəzi tədqiqatçılar onları ləqəblərlə qarışdırırlar. Bu cür adlara ən tipik nümunə M.Ə.Sabir və bir çox “Mollanəsrəddinçilər”ın İran despotu Məhəmmədəli şaha bəslədikləri nifrət münasibətini əks etdirən adları misal göstərmək olar. R. Məhərrəmovə yazır: “Sabir Məhəmmədəli şahın ifşasında onun adını təhrif edib işlətmək üsulun dan da istifadə edir. Belə ki, bu ad daha çox Məmdəli, Məndəli, Mədəli şəklində verilmişdir” (15-31),

“Məhəmmədəli” adının bu şəkildə kiçildilməsi, doğrudan da, şairin ad sahibinə olan nifrəti ilə əlaqədardır. Şair böyük ustalıqla bu adı kiçiltməklə onu təhqiredici ləqəblər səviyyəsinə endirmişdir.

2. Təsviri qısaltma adlar. Burada adlar kiçildilsə də bu işdə heç bir əlavə üslubi məqsəd güdülür. Sadəcə olaraq adın tələffüzü asanlaşdırılır. Məsələn, Əli-Əlizadə (Saatlı r.), **Mehmət Əli**-Məhəmməd Əli (A. Babayev), **Məhəmməd** Məşədi Məhəmməd (Ə.Şərif), **Məmməd**-Məhəmməd **Məmmədəsən**-Məhəmmədəsən, **Sonali**-Hüseynəli (canlı dildə) və s.

“Fəaliyyət prosesində adlar obyektiv dil qanunları əsasında daim dəyişə bilər, başqa səslərlə əvəz edə bilər, əlavə səslər qəbul edə bilər və s.” (1). Elə buna görə də kiçiltmə və əzizləmə mənalı adların bir çoxu hal-hazırda əsil ad kimi işlənir. Məsələn, **İsi** (Məlikzadə), **Hüsü** (Hacıyev), **Əloş** (Qasimov) (“Kommunist” qəz., 26. 12. 1982) **Maya**, **Hürü**, **Gülü**, **Kim**, **Xanım**, **Qaraş** və s.

5. Titul və fəxri adlar. “Titul” latın sözüdür, adətə “fəxri ad” mənasında işlənir. Sinifli cəmiyyətin meydana gəlməsi ilə əlaqədar yaranan titullar həmişə hakim təbəqələrə xidmət etmişdir. Elə buna görə də titullar digər antroponimik kateqoriyalara nisbətən tədqiqatçıların diqqətini daha əvvəllər cəlb etmişdir. Titullar haqqından müstəqil tədqiqatlar türkologiyada A. Bakıxanovun adı ilə bağlıdır.

Çarizmin Azərbaycanda yeritdiyi siyasətlə əlaqədar olaraq Azərbaycanın Rusiya ilə birləşdirilməsindən sonra, çap hakim

təbəqələrinin hüququnu məhdudlaşdırmaq məqsədi ilə bəylik və digər irsi imtiyazları ləğv etmişdi. Bu da bəy, mülkədar, xan və b. titul sahiblərinin böyük narazılığına səbəb olmuşdu. Təsadüfi deyildir ki, məşhur Azərbaycan şairi Qasım bəy Zakir çarizmin bu siyasəti ilə əlaqədar olaraq yazmışdır:

Çıxmadı qurtulaq dərdü-bələdan
Gündə bir zakonu görən canımız...

Qafqazın o zamankı baş hakimi baron Rozen (1831-IV) mərkəzi hökumətə təqdim etdiyi müraciətnamələrindən yazırdı: “Mən istər müsəlman və istərsə erməni əyalətlərində rus dvoryanlığından əlavə, yerli dvoryanlığını yaradılmasını zəruri hesab edirəm. Bu yerli dvoryanlar dvoryanlıq mənəbinin hüquq və üstünlüklərini hiss etdikdə və rus hökuməti tərəfindən miskinlikdən yüksək dərəcəyə qaldırıldıqda bu hökuməti sevəcəklər” (6-101).

Görünür çar baron Rozenin təklifini bəyənmiş, yerli dvoryanlığın əvvəlki hüquqlarını qaytarmaq üçün Zaqafqaziya ölkələrində müsəlman feodallarının hüquq və imtiyazlarını təyin edən komitə yaratmışdı. A.Bakıxanov da 1843-cü ildə “Adlar və titullar haqqında” məlumat yazmış və həmin komitəyə təqdim etmişdi (32, 136-141). A.Bakıxanovun bu məlumatına əsasən çar hökuməti hakim təbəqələrin torpaqdan istifadə etmələri və onların əvvəlki titullarının geri qaytarılması haqqında 1846-cı ildə fərman vermişdi.

A.Bakıxanovdan düz 43 il sonra, yəni 1886-cı ildə E.P. Karpoviç rus titulları, 56 il sonra isə, yəni 1893-cü ildə V.Radlov uyğur xanlarının titul və adları haqqında məlumat vermişlər.

Qədim türk imperiyasında və ərəb xilafətində olduğu kimi rus dövləti möhkəmlənib genişləndikcə yeni-yeni titullar meydana gəlirdi. Əgər əvvəllər müxtəlif knyazlıqlarda “knyaz” titulu yayılmışsa, sonralar “böyük knyaz”, “can”, “imperator” və s. titullardan istifadə olunurdu. “Rusiyanın axırıncı imperatorunun titulu belə idi: Biz, Ümumrusiya, Moskva, Kiyev, Vladimir, Novqopod imperatoru və mütləqiyyəti, Kazan çarı, Həştərxan

çarı, Polşa çarı, Sibir çarı, Xerson-Tavrik çarı, Pskov hökmdarı və Böyük Smolensk, Litva, Valın, Podolsk, Fillandiya knyazı, Estlyan knyazı...və s. Çar titulunun tarixi –Moskva dövlətinin ərazisinin genişlənməsi tarixi idi” (38-30).

Titullar bütün sinifli cəmiyyətlərdə mövcud olmuşdur. Hökmdarlar titulları özləri qəbul edirdilər. Ən yaxın qohumlarına və öz hökmranlıqlarını möhkəmləndirmək üçün qohum olmayan digər əsilzadələrə, dövlət işçilərinə xüsusi fərmanla titullar verirdilər. Bütün xalqlarda titullar olmuşdur. Qədim türklərin bəy (bay), xan, xaqan (kaqa kaan), yabqu, tskin, tekin-şad, şad, çur, bahadır, tarxa xatun və s. kimi titulları bütün Şərqdə geniş yayılmışdır.

Xilafət dövründə Şərqdə xəlifə, sultan, imam, əmir, Əmirüləməra, İranda isə şah, padşah, paşa və s. titullar geniş yayılsa da, Azərbaycanda və digər türkdilli xalqlarda son illərə qədər həm də türk titullarından istifadə olunmuşdur.

Bu vaxta qədər Şərq titulları (türk, ərəb, fars) ən çox A. Qafurov (37). Q. F. Sattarov (46, 52–59), E. Bermatovun (34) tədqiqatlarında öz əksini tapmışdır. Azərbaycan dilçiliyində isə Ş. Sədiyev (20), Ş. Fərzəlinin bir çox məqalələrində və “Azərbaycan XV XVI əsrlərdə” kitabında (83, 42 – 73) izah olunmuşdur. Lakin buna baxmayaraq, nəinki Azərbaycan dilçiliyində, o cümlədən türk dilli xalqlarda, hətta rus və xarici şərqşünasların əsərlərində “titul” termini ilə “ləqəb və bununla əlaqədar olaraq “fəxri ad”, “fəxri ləqəb», “fəxri titul” terminləri qarışdırılmışdır. Az da olsa, bu sətirlərin müəlliflərinin yazdıqları “Titul və ləqəb” adlı məqalələr bu terminlər izah olunmuşdur (65). Lakin titullar hərtərəfli tədqiqi həllini gözləyən problemlərdən biri kimi qalmaqdadır.

Titullar rəsmi xarakter daşıyır, xüsusi fərmanlarla verilir və ancaq hakim təbəqəyə xidmət edir. Ləqəblər isə ən çox zəhmətkeş xalq arasında (tarixdə ləqəb olan hökmdarlar da az olmamışdır: Teymurləng, Uzun Həsən, Gədək Əhməd, Sultan Yavuz və s.) işlənməsi ilə səciyyəlidir. Lakin ərəb və fars dillərində “titul” termin olmadığı üçün, bütün titul, ləqəb, fəxri ad və s. ter-

minlər təkcə “ləqəb” termini ilə ifadə olunmuş və bu dolaşıqlıq müxtəliflik indi də qalmaqdadır.

Hazırda bir çox dillərdə “titul” termini əsasən “fəxri ad” kimi izah olunur. Bu, “titul”un ilk mənasıdır. Doğrudan da, titul da. fəxri ad da ancaq hakim təbəqəyə xidmət etmiş və müvafiq şəxslərin cəmiyyətdə nüfuzunu mövqeyini əks etdirir. Buna görə də titul və fəxri ad terminləri fərqləndirilməmişdir. Amma bir sıra tədqiqatlarda “tulul” termini həm də “vəzifə titulu” və “fəxri titul” tərzində də izah olunur. Əgər bu terminlər eyni məna ifadə etmirsə, fərqləndirilsə, onda müvafiq anlayışların vəzifə bildirənlərini vəzifə bildirməyənlərdən ayırmaq lazımdır.

Söz yox ki, ölkəmizdə silkin münasibətləri bildirən bütün titullar ləğv edilmişdir. Bununla belə müasir dilimizdə “titul”, həm də “fəxri ad” terminləri işlənməkdədir və bunların linqvistik şərhə zəruridir. Əgər çar Rusiyasında ən çox “titul”, bəzi Şərq xalqlarında buna müvafiq “ləqəb” (“fəxri ad” mənasında) terminləri geniş işləndisə, müasir dövrdə dövlət fərmanlarında ancaq “fəxri ad” terminindən istifadə olunur. Lakin mətbuat səhifələrində, ədəbi-bədii yazılarda “titul” termininə də tez-tez rast gəlmək mümkündür. Məsələn, jurnalist Ş.Ələkbərzadə, Ç. Aytmatovun iki dəfə SSRİ Dövlət mükafatı və Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adı alması ilə əlaqədar olaraq yazır: “Onun şərəfli **titullarını** saymaq üçün ”şərqdən qərbə, qərbdən şərqə gedən qatarlara əyləşməyə vaxt hanı?” (“Azərbaycan gəncləri” qəz. 26. 10. 1982). Kamran Əliyev şair Nəbi Xəzri haqqında yazır: “Komsomol və Dövlət mükafatları laureatı adı ilə birgə əməkdar incəsənət xafimi, xalq şairi **titullarını** daşıyan N. Xəzrinin aşağıdakı misralarında ifadə olunan arzu bu gün həqiqətə çevrilmişdir...” (“Azərbaycan müəllimi” qəz., 14. 12. 1984) və s.

Nəzərə almaq lazımdır ki, “vəzifə titulu” mənasında işlənən “titullar” köhnə cəmiyyətin özü ilə birgə ləğv olunsada, “fəxri titul” termini indi də yaşayır və o, tamam yeni məna, yeni məzmun və funksiya kəsb etmişdir. Bütün bu terminoloji müxtəlifliyin qarşısını almaq üçün “vəzifə titulları” əvəzinə sadəcə olaraq “titul”, “fəxri titul” əvəzinə isə “fəxri ad” terminlərindən istifadə

etmək məsləhətdir. Bunların hər biri haqqında ayrıca məlumat verək.

1) Titullar. Bütün titullar hazırda arxaik sözlər hesab olunur. Onlar eyni zamanda vəzifə adını bildirməyə xidmət edir. Şah, vəzir, vəkil, vali, əmir, xan, paşa; bəy, axund, molla, şeyx-xüslam və s. kimi titullar həm də dövlət aparatında və ictimai həyatda müəyyən vəzifə hesab olunur.

Göründüyü kimi, məzmun və mənalarını nəzərə alaraq bu titulları dini və dünya titul adları ilə iki qrupa ayırmaq mümkündür. Lakin sinifli cəmiyyətdə, dövlətlə dinin birlikdə fəaliyyət göstərdiyi bir zamanda onlar fərqləndirmək o qədər də məqsədəuyğun deyildir. Çünki din dövlətin əlində, hakimiyyəti əldə saxlamaq və möhkəmləndirmək üçün şahlar, xanlar, bəylər və s. əlində kəsərli bir silah olduğu kimi, istismara əsaslanan sinifli cəmiyyətdə dövlət də həmişə dinin mühafizəçisi olmuşdur. Bəzən bunlar elə bir nöqtədə birləşirlər ki, onları ayırmaq əsla mümkün olmur. Məsələn, Məhəmməd peyğəmbərdən sonra xilafəti idarə edən, möhkəmləndirən, inkişaf etdirən hökmdarlar xəlifə adlanmışdır. Xəlifə həm dini rəhbər, həm də dövlət başçısı sayılırdı.

Qədim türk xalqlarında xan, bəy, xaqan, bəyim, xanım kimi titullardan əlavə, yabqu, tekin, şad, şad-tegin, çur, tarxan və s. titullar da olmuşdur ki, bütün bunların hamısı arxaik titullar hesab edilir. Yabqu ordu başçısı tekin hökmdardan sonra taxta çıxacaq xanzadə, şad taxt çıxmaq hüququ olmayan, əyalət hökmdarı olan (çünki varislik xanın böyük oğluna verilirdi, xanın o biri övladlarına isə şadlıq titulu verilirdi) xanzadə, tekin-şad varisliyə namizəd olan əyalət hökmdarı xanzadə, tarxan xüsusi xidmətlərinə görə bütün dövlət vergilərindən azad edilmiş şəxslər və s. hüquqları bildirən titullar idi.

Titullar ayrılıqda ümumi adlar hesab olunur. Şəxs adı ilə işlənsə də isə onunla birlikdə antroponim funksiyasında çıxış edir. Titul şəxs adından əvvəl və ya sonra, işlənə bilir: Şah İsmayıl, Əli bəy, Nadir şah, Həsən paşa, İmam Hüseyn, Məhəmməd peyğəmbər, Nuru xan Ağabəyim Ağa və s.

Şərq titulları əsasən sadə (xan, bəy, əmir, xəlifə, paşa, vəzir, axund, molla və s.), mürəkkəb (tekin-şad, əmirulüməra, məlikuşşüəra, şahənşah, mollabaşı və s.) sözlər habelə söz birləşmələri formasında (xanlar xanı, ban vəzir və s.) olur.

Titullar əsasən irsi xarakter daşıyır, yəni atadan övlada, nəsil-dən nəsilə irsən keçə bilir.

Tarixən dövlət işlərində, vuruşmalarda xüsusi fədakarlıq və igidliklər göstərən və aşağı təbəqələr içərisindən çıxan şəxslərə də titullar verilirdi. Bu titullar iki şəkildə olurdu: 1) nəsil-dən-nəslə keçməklə səciyyələnən – nəslə titullar; 2) nəsil-dən-nəslə keçməməklə səciyyələnən – müvəqqəti titullar. Birinci qrup titullar “vəzifə titulları”na daxildir. İkinci qrup titullar isə fəxri səciyyə daşıyır, nəsil-dən-nəslə keçmir, titul say sahibinə verilən vəzifə, imtiyaz həmin şəxsin ölümü ilə sona çatırdı.

Göründüyü kimi, xan, bəy, məlik, paşa, tarxan və s. kimi titullar həm də “fəxri ad” səciyyəsinə malik olmuşdur. Bütün bu kimi titul və fəxri adları fərqləndirmək o qədər də asan olmayıb, xüsusi tədqiqat tələb edir. Qədim türklər-ərəblərdə də “vəzifə titulları”ndan fərqlənən bir sıra fəxri adlar da diqqəti cəlb edir.

Qədim türklərdə şəxsi igidliyi, qəhrəmanlığı və s. xüsusiyyətləri onun əsl adında da əks olunurdu: Gül Tekin, Bilge (bilici) xan, Kapağan (işğalçı, qalib) xaqan, Ak Kul Kara, Kara yazmaz (Orxon-Yenisey abidələri), Bayandır xan, Buğac bəy, Buğacıq Məlik (“Dədə Qorqud”) və s. Ona görə də bu adlar bütövlükdə fəxri ad hesab edilə bilər.

Ərəblərdə vəzifə titulu ilə fəxri ad öz funksiyasına bir-birindən fərqlənsə də, bunların hamısını sadəcə olaraq “ləqəb” adlandıırıblar. Əslində isə titul ilə fəxri adlar aşağıdakı şəkildə bir-birindən fərqlənir:

1) Titullar şəxsə yalnız vəzifəsi ilə əlaqədar verilsə, fəxri adlar şəxsə öz vəzifəsi ilə əlaqədar göstərdiyi sədaqətli, igidliyi, qəhrəmanlığı, fədakarlığı və s. ilə bağlı olur. Hər ikisi hökmdarların xüsusi fərmanları ilə verilir və rəsmiləşdirilir.

2) Hər hansı hökmdar və ya dövlət işçisi bir titul (vəzifə) daşdığı halda, onun bir neçə fəxri adı ola bilərdi. “416/1025-ci

ildə Bağdad vəziri ilk dəfə bir neçə titul aldı: Ələməddin (dinin bayrağı), Sədaüddövlə (sülalənin səadəti), Əminəmülk (dövlətin inanılmış adamı), Şərəfülmük (dövlətin şərəfi) (30, 85– 86). (Burada titul sözü “fəxri ad” mənasında başa düşülməlidir).

3) Bəzi titullar irsi olaraq nəsil-dən-nəsilə keçir, fəxri adlar isə mənsub olduğu şəxslə ölüb gedir. Məsələn, mövcud olduğu 500 il ərzində Ərəb xilafətində bütün hökmdarlar “xəlifə” titulu daşısalar da, onların hər birinin bir və ya bir neçə fəxri adı olmuşdur və bu fəxri adlar başqa xəlifələr tərəfindən təkrar edilmişdir. Hər bir xəlifə isə özündən əvvəlki xəlifələrin fəxri adları ilə müxtəlif vəzifə daşıyan əmirlərin mükafatlandırmışlar. Çox vaxt əmirlər küllü miqdarda rüşvət verməklə təntənəli fəxri adlar alırdılar.

1) Titul şəxsə ancaq sağlığında, fəxri adlar isə həm sağlığında, həm də ölümündən sonra verilərdi: «Samanilərdə ölmüş hökmdara titul vermək ənənəsi mövcud idi. Məsələn, saray qvardiyaçıları tərəfindən öldürülmüş İsmayılın oğlu Əmir Əhməd ölümündən sonra Əmirəşşəhid (şəhid olmuş əmir), Nuh İbn Nasir isə Əmirəlxalid (şöhrətli əmir) titulu aldılar» (37-118). (Titul sözü “fəxri ad” mənasında başa düşülməlidir).

Çingiz xana ölümündən sonra çinlilər “böyük hökmdar”, “müqəddəs hərbi imperator”, “göyləri dərk edən və səadətənin əsasını qoyan” və s. kimi fəxri adlar vermişdilər.

5) Hökmdarlar çox vaxt titulu ilə yox, fəxri adı ilə şöhrətlənirlər. Məsələn, Abbasilər sülaləsinin xəlifələri əvvəllər taxta öz adları və künyələri ilə çıxırdılar. Ərəb tarixində Əssəffah adı ilə tanınan şəxs isə fəxri adı ilə xəlifə olmuşdu. “Əssəffah” isə ərəbcə “çox qan tökən” deməkdir. Doğrudan da, o, islam müharibələrində çoxlu qan axıtmış idi.

2. Fəxri adlar. Böyük Oktyabr sosialist inqilabından sonra istismarçı siniflərə xidmət edən bütün titul və fəxri adlar sinifli cəmiyyətin özü ilə birlikdə ləğv edildi, lakin titul və fəxri adlar əsasında əmələ gələn bir çox şəxs adları, habelə bu terminlərin hər ikisi indi də yaşayır. Hazırda “titul” və “fəxri ad” terminləri sinonim – eyni mənə ifadə edən terminlər kimi işlənir. Lakin “ti-

tul” termini “fəxri ad”a nisbətən daha geniş məzmununa malikdir. Çünki “titul” həm şəxsin vəzifəsini bildirir, həm də onun fəxri adlarını əks etdirir. «Görkəmli sovet bəstəkarı, Sosialist əməyi Qəhrəmanı, Lenin və SSRİ Dövlət mükafatları, Azərbaycan SSR Dövlət mükafatı laureatı, SSRİ Bəstəkarlar İttifaqı idarə heyətinin katibi, Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqı idarə heyətinin sədri. SSRİ Ali Sovetinin deputatı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının akademiki, Ü.Hacıbəyov adına Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının professoru, Sov.İKP üzvü, SSRİ xalq artisti Qara Əbülfəz oğlu Qarayev... (“Kommunist”, 14. 5. 1982).

Bizə elə gəlir ki, bütün bunların hamısı Q. Qarayevin titulu hesab edilməlidir. Burada həm onun ictimai və əsas vəzifələri, həm də bütün fəxri adları öz əksini tapmışdır.

Dövri mətbuatda “rütbə” termini bəzən «fəxri ad» termini ilə eyniləşdirilir. Məsələn, “Kommunist” qəzetindən (15. 8. 1982) ali məktəb müəllimləri ilə əlaqədar olan bir yazıda deyilir: “Onlar titulundan, rütbəsindən asılı olmayaraq ən sırası işlərə göndərilməlidirlər”. “Rütbə” termininin “Hərbi ad”, “Hərbi rütbə” anlamında işlənməsi daha çox məqsədəuyğun olardı.

Sovet cəmiyyətinin məqsəd və vəzifələrindən asılı olaraq müasir dövrdə istehsalatın, elm və texnikanın, mədəniyyətin, maarifin, idmanın və s. müxtəlif sahələrində çalışan igidlik, qəhrəmanlıq göstərən, yüksək nailiyyətlər qazanan qabaqcıl şəxsləri həvəsləndirmək üçün çoxlu yeni fəxri adlar təsis edilmişdir.

İnqilabdan əvvəl işlənən bütün fəxri adları “arxaik fəxri adlar” adlandırmaq daha məqsədə müvafiqdir. Arxaik və müasir fəxri adların aşağıdakı oxşar və fərqli cəhətləri vardır:

1) Müasir fəxri adlar arxaik adlardan əsasən onunla fərqlənir ki, bu adlar sovet vətəndaşlarının irqindən, milliyyətindən, cinsindən, vəzifəsindən, peşə və sənətindən və s. asılı olmayaraq hamıya bərabər hüquqda xidmət göstərir.

2) Arxaik fəxri adlardan fərqli olaraq müasir fəxri adlar heç vaxt şəxs adını əvəz etmir, ad birləşməsinin komponentinə çevrilmir. Addan əvvəl işlənəndə onun təyinedicisi olur, addan sonra gələndə isə intonasiya ilə fərqlənir.

3) Müasir fəxri adlar arxaiklərdən fərqli olaraq tək-cə dövlət fərmanları ilə yox, eyni zamanda əlaqədar təşkilat və ya komitələrin xüsusi qərarları ilə də verilə bilər.

4) Fəxri adlar qədim türklərdə şəxsin fərdi xüsusiyyətləri, ərəblər Allah, din, sülalə (Fəzullah, Əsədullah, Fətullah, Fəxrəddin, İzzəddin, İmadəddin, Rükəddin və s.), farslarda dövlətlə (İzzüdüvlə, Nəsürdüvlə, Şücadüvlə, Müşavirüssəltənə, Zəfərüssəltənə, Əminüssultan, Siracülmülk, Əminüssultan, Şiracülmülk, Şüaüssəltənə, Etimadülmülk və s.) əlaqədar idisə, Sovet İttifaqında vətəndaşların şərəf, şan-şöhrət, səadət mənbəyinə çevrilən əməyi, zəhməti ilə əlaqədardır.

5) Arxaik fəxri adlardan fərqli olaraq, müasir fəxri adlar həm ayrı-ayrı şəxslərə, həm də müxtəlif insan qrupuna (briqadaya, zavoda, fabrikaçıya, məktəbə, rayona, şəhərə, respublikaya və s.) verilir. Məsələn Kommunist əməyi briqadası”, “Kommunist əməyi müəssisəsi”, “Kommunist əməyi ekipajı” və s.

Azərbaycan dilində mövcud olan fəxri adları iki qrupa ayırmaq olar: 1. İttifaq əhəmiyyətli fəxri adlar. 2. Respublika əhəmiyyətli fəxri adlar.

1) İttifaq əhəmiyyətli fəxri adlar SSRİ-də bütün vətəndaşlara eyni dərəcədə xidmət edir. Onlar ölkəmizdə ən yüksək, ən ali fəxri adlardır.

İttifaq əhəmiyyətli fəxri adlar SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyətinin xüsusi fərmanı ilə verilir, ayrıca şəhadətnamələrdə rəsmiləşdirilir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir: “Sovet İttifaqı Qəhrəmanı”, “Sosialist əməyi Qəhrəmanı”, “SSRİ Dövlət mükafatı”, “Qəhrəman ana”, “SSRİ xalq artisti”, “SSRİ xalq müəllimi”, “Fəxri Fərman”, “Keçici Qırmızı bayraq” və s.

İşlədiyi sahədə qabaqcıl göstəricilərə nail olan, öz əməyi ilə şəxsen fərqlənən hər bir sovet vətəndaşına “Sosialist əməyi Qəhrəmanı” fəxri adı verilir. Respublikamızda artıq bir çoxları ikinci dəfə bu fəxri ada layiq görülmüşlər. Bunlardan Qüdrət Səmədov, Bəsti Bağirova, Şamama Həsənova və başqalarını nümunə göstərmək olar.

Müharibə zamanı döyüş meydanlarında, dinc quruculuq illərində isə hərbi texnikanın inkişaf etdirilməsində, kosmosun dinc məqsədlər üçün fəth edilməsində, Sovet sərhədlərinin qorunmasında və s. igidlik, qəhrəmanlıq və fədakarlıq göstərən hərbi xidmətçilərə və əlaqədar sovet vətəndaşlarına «Sovet İttifaqı Qəhrəmanı» kimi yüksək fəxri ad verilir. 1966-cı ilə qədər olan məlumata görə, ölkəmizdə iki dəfə və ya daha çox “Sovet İttifaqı Qəhrəmanı” adına layiq görülmüş şəxslərin sayı 115 nəfər idi. İndi isə onların sayı daha da çoxdur.

Böyük Vətən müharibəsi illərində zəhmətkeşlərin kütləvi qəhrəmanlıq göstərdikləri SSRİ şəhərlərindən Moskva, Leningrad, Kiyev, Volqoqrad, Minsk, Odessa, Sevastopol, Kerç, Tula şəhərlərinə “Qəhrəman şəhər”, Brest qalasına isə “Qəhrəman qala” fəxri adları verilmişdir.

2) Respublika əhəmiyyətli fəxri adlar. Bu fəxri adlar müttəfiq respublikaların Ali Sovetlərinin fərmanları, əlaqədar təşkilat və komitələrin qərarları ilə respublikada yaşayan (bəzən də respublikada yaşamayan), işlədiyi sahədə yüksək göstəricilər qazanan, respublikanın ictimai və mədəni həyatında fəal iştirak edən vətəndaşlara verilir. Bütün müttəfiq respublikalarda fəxri adlar mövcuddur. Onlar formaca bir-birindən fərqlənsə də, eyni məzmun və mahiyyətə malik olurlar.

Azərbaycan SSR-nin fəxri adlarını aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

a) Elm və texnika ilə əlaqədar olanlar: “Azərbaycan SSR əməkdar elm xadimi”, “Azərbaycan SSR əməkdar ixtiraçısı”, “Azərbaycan SSR texnika xadimi”, “Azərbaycan SSR əməkdar mühəndisi” və s.

b) Maarif, mədəniyyət və incəsənətlə əlaqədar olanlar: «Azərbaycan SSR əməkdar müəllimi, «Azərbaycan SSR əməkdar məktəb müəllimi», «Azərbaycan SSR əməkdar mədəniyyət işçisi, “Azərbaycan SSR xalq artisti”, «Azərbaycan SSR rəssamı”, «Azərbaycan SSR əməkdar artisti», “Azərbaycan SSR əməkdar incəsənət xadimi” və s.

c) Kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrində çalışan, maddi nemətlər bolluğu yaradılmasında rekord nailiyyətlər qazanan şəxslərə verilən fəxri adlar: “Azərbaycan SSR əməkdar pambıqçısı”, “Azərbaycan SSR pambıq ustası”, “Azərbaycan SSR əməkdar mexanizatoru”, “Azərbaycan SSR əməkdar bağbanı” və s.

ç) Bədən tərbiyəsi və idman sahəsində qazanılan nailiyyətlərə görə verilən fəxri adlar: “Azərbaycan SSR əməkdar bədən tərbiyəçisi və idman xadimi”, “Azərbaycan SSR əməkdar məşqçisi”, “Azərbaycan SSR əməkdar idman ustası”, “Azərbaycan SSR idman ustası” və s.

6. Təxəllüslər. “Təxəllüs” ərəb sözüdür və iki mənası vardır: 1. qurtarma, xilas olma, 2. yazıçıların, şairlərin özləri üçün götürdükləri ad” deməkdir (12-636). Təxəllüs haqqında müxtəlif fikirlər söylənsə də, onun bu izahı daha düzgündür.

Ən qədim dövrlərdə sənətkarlar yazdıqları əsərlərində öz adlarını və ya təxəllüslerini işlətməzdilər. Müasir dildə “təxəllüs” kimi qiymətləndirdiyimiz adlar XI əsrdən geniş istifadə olunmağa başlamışdır. Lakin təxəllüs qəbul etmək heç də məcburi olmamışdır. Təxəllüslərdən istifadə isə tədricən sənətkarlar arasında bir ənənəyə çevrilmişdir.

Təxəllüslər sənətkarın xarakteri, xarici görünüşü, sənətkarlıq qabiliyyəti, istək və arzusu, vətəni, peşəsi və s. ilə əlaqədar olur. Elə buna görə də onlar köməkçi adlar içərisində rəngarəngliyinə görə də fərqlənirlər.

Təxəllüslər çoxdan tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmiş və onlar geniş miqyasda tədqiq olunmaqdadır. Rus antroponimikasında İ.F.Masanov, A.Reformatski, V.V.Vinoqradov, V.Q.Dmitriyev, A.V.Superanskaya, V.D.Bondaletov və başqaları öz tədqiqatlarında təxəllüslərdən ətraflı bəhs etmişlər. İ.F.Masanov ömrünün 45 ilini VIII əsrdən başlamış 1945-ci ilə qədər rus mətbuatında işlədilən təxəllüslərin toplanmasına, müəlliflərin şəxsiyyətinin müəyyənləşdirilməsinə və ətraflı tədqiqinə həsr etmişdir.

Azərbaycan antroponimikasında isə Ş.Sədiyev, Z.Sadıqov, M.Çobanov, H.Həsənov və başqalarının tədqiqatlarında təxəllüslər haqqında ümumi məlumat verilmişdir. İncilərdən əvvəl

və sonra Azərbaycan mətbuatında, xüsusən satirik qəzet və jurnallarda işlədilən təxəllüslərin toplanması və müəlliflərin şəxsiyyətliyətlilərin müəyyənləşdirilməsi sahəsində Q. Məmmədlinin fəaliyyəti yüksək qiymətləndirilməlidir. O, uzun illərdən bəri topladığı 4 minə qədər təxəllüsü “İmzalar” adı ilə nəşr etdirmişdir. Lakin kitabın rus dilində olan titul səhifəsində “İmzalar” sözü “Pseudonim” şəklində tərcümə olunmuşdur.

Ən qədim dövrlərdən başlayaraq Azərbaycan sənətkarları rəngarəng təxəllüslərdən istifadə etsələr də, onlar ətraflı tədqiq olunmamış və buna görə də təxəllüs -imza, təxəllüs-ləqəb, təxəllüs-gizli ad və s. tərzində antroponimik terminlər, anlayışlar qarışdırılmışdır.

3. Sadıqov haqlı olaraq təxəllüsləri “siyasi” və “ədəbi-bədii” olaraq iki qrupa bölür. Lakin o, birinci qrupa inqilabın hərəkətdə iştirak edən xadimlərin, ikinci qrupa isə yazıçı, alim, aktyor və başqa incəsənət xadimlərinin qəbul etdikləri təxəllüsləri aid edir (18-76). 3. Sadıqov Fələki, Nizami, Xaqani və b. təxəllüslərin ədəbi-bədii, V.İ.Lenin, N.Nərimanov, M.Əzizbəyov, S.Şaumyan və başqalarının istifadə etdikləri təxəllüsləri “siyasi təxəllüs” adlandırmışdır.

Ədəbiyyat həmişə sinfi xarakter daşmışdır. Ona görə də şair və yazıçılar mənsub olduqları sinfin siyasi qüvvələri ilə ideyaca birləşirlər. Demək, siyasi təxəllüslərdən təkcə siyasi xadimlər və inqilabçılar deyil, eyni zamanda onların ideyalarını geniş xalq kütlələrinə bədii boyalarla çatdıran sənətkarlar da istifadə edirlər. Siyasi təxəllüslər milli şüurun, milli mətbuatın meydana gəlməsi ilə bağlı olub, ictimai həyatda baş verən ziddiyyətlərin gərginləşdiyi, bir-birinə qarşı vuruşan qrup və siniflərin arasında gedən siyasi və ideoloji mübarizənin kəskinləşdiyi bir vaxtda geniş yayılır.

Hələ “Əkinçi” qəzetinin əməkdaşları senzura və din xadimlərinin qorxusundan müxtəlif imzalarla, hətta imzasız çıxış etməyə məcbur olurdular. Qəzetin müxbirlərindən Ə.Gorani 6, Məhbub Dərbəndən 4, Mirzə Həsən Əfəndi Əlqədari 4. N.Vəzirov 4 təxəllüs adı altında və başqaları müxtəlif miqdarda təxəl-

lülə çıxış etmişlər. Eyni sözləri «Molla Nəsrəddin»də və digər qəzetlərdə, jurnallarda müxtəlif təxəllüslərlə çıxış edən sənətkarlar haqqında da demək olar. Məsələn, C.Məmmədquluzadə və M.Ə.Sabir 100-ə qədər, Ə.Qəmküsar 15, Ə.Nəzmi 20, Ə.Haqverdiyev 10, Ə.Vahid 15, C.Cabbarlı 12-dən çox və s. təxəllüsdən istifadə etmişlər.

H.Həsənov “Molla Nəsrəddin” və digər jurnallardakı Bikəs, Əlidəyənəkli, Papiros çəkən, Hərdəmxəyal, Sijimqulu, Dabanlı çatdaq xla və s. təxəllüsləri ləqəb adlandıraraq yazır: “Satirik yazıçılarımız köhnə mühitin təsviri və tənqidi ilə əlaqədar olaraq xalq arasında geniş yayılmış ləqəblərdən istifadə etmişlər» (39).

Bizim fikrimizcə, şəxsin inqilabçı və ya yazıçı olmasından asılı olmayaraq, təqibdən yaxa qurtarmaq üçün istifadə etdiyi təxəllüslər siyasi təxəllüslərdir. Əgər müəllif təxəllüs qəbul etməklə şəxsiyyətini gizlətmək istəmirsə, demək onun təxəllüsü ədəbi-bədii təxəllüsdür. Buna görə də “Molla Nəsrəddin” (C.Məmmədquluzadə), “Sabir” (M.Ə.Sabir Tahirzadə), “Qəmküsar” (Ə.Qəmküsar), “Nəzmi”, (Ə.Nəzmi), “Vahid” (Ə.Vahid) iə s. kimi təxəllüslər ədəbi-bədii onların yerdə qalan digər təxəllüsləri isə “siyasi” təxəllüslərdir.

X.Köçərli də V.İ.Leninin istifadə etdiyi 150-yə qədər imzasını təxəllüs adlandırmışdır». (“Azərbaycan gəncləri”, qəz. 20.4.1971).

Bir çox tədqiqat əsərlərində, gündəlik mətbuat səhifələrində, bədii yazılarda təxəllüs və imza, təxəllüs və ləqəb, hətta ləqəb və imza anlayışları qarışdırılır. İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, “təxəllüs” və “imza” müxtəlif anlayışları bildirən ayrı-ayrı terminlərdir. “İmza” daha geniş məzmunə, əhatə dairəsinə malikdir. Çünki bu sözün mənası həm təxəllüsü, həm də müəllifin əsil ad və familiyasını əhatə edir. “Ləqəb” və “imza” terminlərinin eyniləşdirilməsi isə, ləqəblə təxəllüsün, təxəllüslə imzanın eyniləşdirilməsi deməkdir. “Naməlum, gizli, örtülü və uydurma imzalar”ın ifadə etdiyi məna ilə “təxəllüs” termininin ifadə etdiyi məna tam uyğun gəldiyi üçün onları fərqləndirmək düzgün deyildir.

Təxəllüs də, ləqəb də şəxs üçün köməkçi ad rolunu oynadığına görə XVI əsrdən başlayaraq ta indiyə qədər bir çox sənətkarlar, hətta tədqiqatçılar belə bu terminləri eyniləşdirirlər, hətta tədqiqatçılar belə bu terminləri eyniləşdirirlər, gah təxəllüsə ləqəb, gah da ləqəbə təxəllüs deyirlər. Məsələn, mərhum ədəbiyyatşünas M.Rəfili «Nizami Gəncəvi» adlı məqaləsində yazırdı: “Nizami şairin ləqəbidir”. (“Revolyusiya və kultura» jur., №2, 1938, səh. 47). S.Vurğun Əbülhəsənin “Müharibə” romanındakı “rus Mahmud haqqında yazır: “...yoldaşlarının “rus Mahmud” deyər çağırdıqları bir serjant da diqqəti cəlb edir. Bakı neftçisinin oğlu Mahmud bu təxəllüsü öz tələbkarlığına, əla intizamına görə qazanmışdır”. (Əsərləri, 6 c. Bakı, 1972. səh. 37).

Şərq ölkələrində islam dininin təsiri ilə «ləqəb» sözü o qədər geniş yayılmışdır ki, hətta bəzi görkəmli rus şərqşünasları da öz əsərlərində bu cür dolaşılığa yol vermiş, bu iki kateqoriya arasında fərq qoymamışlar.

“Təxəllüs” və “ləqəb” terminlərini bir-birindən fərqləndirən xüsusiyyətlər çoxdur. Əsas fərq belədir ki, təxəllüslər (ancaq ədəbi-bədii təxəllüslər nəzərdə tutulur) rəsmi səciyyə daşıyır və əsasən müəllifin özü tərəfindən qəbul olunur. Ədəbiyyat aləmində müəllif məhz təxəllüsü ilə tanınır, dövlət tərəfindən onun təxəllüsü rəsmiləşdirilir və saxlanılır: Füzuli, Xətai, Vaqif, Vidadi, Zakir, Səbuhi, Qüdsi və s.

Ləqəblər isə şəxsə əsasən başqaları tərəfindən verilir, lakin heç bir rəsmi sənədlərdə qeyd olunmayı, daha çox canlı nitqdə işlənir: Koroğlu, Gürcüoğlu Məmməd, Qəssaboğlu Eyvaz, Dəmirçioğlu, Bəlli Əhməd, Qaçaq Nəbi, Tunc Vəli və s.

Mətbuat səhifələrində partizan hərəkətlərində iştirak edənlərin köməkçi adlarının “ləqəb” termini ilə təqdim olunmasına tez-tez təsadüf edilir: “Budur Mixaylonun İvan Russki (Mirdamət Seyidovun partizan **ləqəbidir**) ilə partlatdığı bina...” (“Ədəbiyyat və incəsənət”, 12, 2. 1972), “Axı Süleyman Trestdə müqavimət hərəkətində iştirak edib – özü də “Sila” **ləqəbi** ilə” (N.Xəzri), “Adı dillər əzbəri Luçana **ləqəbli** partizan Azərbaycan

canlı balağı Məmməd Xəlilov idi” (“Azərbaycan gəncləri”, 30. 5. 1975) və s.

Elmi ədəbiyyatda bütün bu tipli adlar təxəllüs kimi qiymətləndirilir. Ola bilsin ki, bunların içərisində ləqəblər də vardır. Amma yadda saxlamaq lazımdır ki, bunun kimi köməkçi adlar öz sahibini düşməndən qoruyursa, təxəllüs hesab olunmalıdır.

Ədəbiyyat dərslərində tərcümeyi-hal mövzularının tədrisi zamanı sənətkarların əsil adları ilə yanaşı təxəllüslərinin də elmi şəkildə izahı tələbələrə, şagirdlərə çox şey verə bilər. Axı, təxəllüs şair və yazıçının tərcümeyi-halının və onun yaradıcılığının ilk açarıdır.

7. Ləqəblər. Köməkçi ad kateqoriyalarının ən geniş və maraqlı növlərindən biri ləqəblərdir. «Ləqəb» ərəb sözüdür və şəxsə əsl adından başqa, xarici görünüşü, xarakteri, peşəsi və s. ilə əlaqədar olaraq verilən köməkçi ad mənasında işlənir. Elmi ədəbiyyatda bu termindən geniş istifadə olunsa da, canlı danışqda və dialektlərdə “ayama” termini də işlənir. Azərbaycanın müxtəlif dialekt və şivələrində ləqəb və ayama mənasında ayalğa (Şamaxor), nəssə (Culfa), təyəlgə//təlgə (Qazax), ayalğa, əyəlgə, əlgə (G.Ramazanov) və s. kimi variantları da vardır.

Məlumdur ki, əsil şəxs adı ilə şəxsin özü arasında heç bir əlaqə yoxdur. Bu hökm ləqəblərə aid edilə bilmir. Ləqəblər ömrün müəyyən dövründə şəxslə həqiqi və ya məcazi şəkildə əlaqələndirilərk meydana gəlir və şəxs haqqında əlavə məlumat verir.

Qədim türklərdə, o cümlədən azərbaycanlılarda əsil ad şəxsə anadan olan kimi yox, çox-çox sonralar verildiyinə görə şəxsin bu və ya digər xüsusiyyətini özündə əks etdirirdi. Bu cəhət folklorada öz əksini tanımışdır: Qaraca Çoban, Dəmirgüc, Qabangüc, Qılbaş, Yalincıq, Halaypozan, Tanrıtanımaz, Dəmirçioğlu, Dəryayi Cahangir, Qız padşah, Qara vəzir, Dərdli padşah və s. adlar şəxsin hər hansı bir əlamətini əlamətini bildirir.

Əsl ad və köməkçi ad kateqoriyaları müstəqil adlanma kateqoriyası kimi formalaşandan sonra ləqəblər əsl adda olan atributiv mənanı özü ifadə etməyə başladı. Ləqəblər bəzən də əsl adı əvəz edib, onun yerində işləndiyi üçün yuxarıdakı atributiv

mənali adlar meydana çıxa bilmişdir. Ləqəblərin çoxu isə əsl adlarla birlikdə işlənir: Keçəl Həmzə, Kor Alı.

Hal-hazırda danışıq dilində və bədii ədəbiyyatla ləqəblərdən geniş istifadə olunur.

Ləqəb insana müxtəlif vaxtlarda verilir. Uşaqlıq illərində verilən ləqəblər, bəzən gənclik illərində ya tamam unudulur, ya da başqası ilə əvəz olunur. Adətən şəxs yetkin və əmək fəaliyyətinə başladığı dövrdə «qazandığı» ləqəblə məşhurlaşır. Ləqəbin meydana gəlməsində əsas “günahkar” şəxsin özü olur.

Kənddə və ya hər hansı kollektivdə adaş şəxslərə ləqəb daha çox verilir və onlar ancaq o kollektivdə, özü də məhdud dairədə işlənir. Məsələn, Kəlbəcər rayonunun Lev kəndində Alacanə Həsən, Mişqa Həsən, Qatır Həsən, Xocan Həsən, Qotur Həsən, Kor Həsən (kor deyil, gördüyünə fikir vermir) və s. ləqəblər vardır.

Ləqəblərdən adətən iki formada istifadə olunur: 1) əsil adsız işlənən ləqəblər, 2) əsl adla birlikdə işlənən ləqəblər.

1. Əsl adsız işlənən ləqəblər, adətən, əsil adı əvəz edir və onun yerində işlənir: Koroğlu – Rövşən, Julidəmu – Şah Xəndan (Nəsiminin qardaşı «julidəmu» – “saçı pırtlaşmış” deməkdir), Məcnun – Qeys, Qərib – Rəsul, İraneyi Çəngi – Dilara Çəngi (folklorda) və s.

2) Əsil adlarla birlikdə işlənən ləqəblər. Ləqəblərin çoxu əsil adla birlikdə işlənir. Onları da üç yerə ayırmaq olar:

a) Əsil addan əvvəl işlənən ləqəblər: Səlvi Xuraman, Çoban Məhəmməd, Aşıq Əhməd, Qarabağlı Ələkbər (folklorda), Ordenli Əsəd, Gödək Həzrətqulu, Suçu Qurban (Ş. Rza), Biç Təhməz, Qaz Məmməd, Xumar Abbasqulu (V. Nəsimi) və s.

b) Əsil addan sonra işlənən ləqəblər: Xosrov, Pərviz, Bəhram, Çubin, Əhməd, Tərəkəmə, Məhəmməd Harami, Bəhlul Dənəndə, Məsmə Qaravaş, Firuz pəhləvan, Məhəmməd cövdəgər, Bəhram Gur və s.

c) Əsil addan əvvəl və sonra işlənən ləqəblər: at ağızlı Avuz Qoca, Dərviş Məstəli şah cadugünü-məşhur, Çindar Məşədi Şaravan xala, ağacda yatan Nisə qarı, Yedici Xənsənəm arvad və s.

Ləqəblər çox vaxt şəxsin bir xüsusiyyəti ilə əlaqədar olduğundan sinonim sıra təşkil edə bilər: (Qorqud Ağa //Dədəm Qorqud//Dədə Qorqud/"Dədə Qorqud"), qıçı protez Əjdər//şil Əjdər//əlil Əjdər (H. Abbasov), Bəhlul Danəndə //Danəndə Bəhlul, habelə Bəhlul Divanə//Divanə Bəhlul// ("Bəhlul Danəndə lətifələri") və s.

Şəxsi müxtəlif cəhətdən xarakterizə edilən ləqəblərə və dilimizdə təsadüf olunur: İsgəndəri Rumi//İskəndər Kəbir//İskəndər Zülqərneyn/ (F. Köçərli), Şeytan Savad//Sarı Savad ("Qaçaq Nəbi"), Uzun Qəfər//Demaqoq Qəfər//it Qə< fər//namərd Qəfər (V. Nəsim), Kargüzar Qasım//Şair Qasım//Qasım müəllim//portfel Qasım "Azərbaycan müəllimi", 20. 7. 1977) və s.

Bu vaxta qədər rus və digər türk xalqlarında, o cümlədən Azərbaycan antroponimikasında ləqəblər müxtəlif şəkildə təsnif olunmuşdur. Əldə olan ləqəb nümunələrinə əsasən, demək olar ki, onları bir prinsip əsasında təsnif etmək qeyri-mümkündür. Ləqəbləri leksik-qrammatik xüsusiyyətlərindən başqa üç prinsipə təsnif etmək olar:

A. Ləqəblərin funksiyası və məna xüsusiyyətlərinə görə təsnifi. Bu prinsipə əsasən ləqəbləri iki qrupa ayırmaq olar: 1) Səciyyələndirici ləqəblər. 2) Təsviri ləqəblər.

1. Səciyyələndirici ləqəblər şəxsi iki cür xarakterizə edir:

a) Şəxsin mənfi xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olan ləqəblər: Gic Tağı (A. Abbasov), Qarğa Vəli, Bic Təhməz (V.Nəsim), İfrinə Safura (H.Gün), Mərdimazar Şahverdi, Tülkü Sevdimalı (İ. Əfəndiyev) və s.

b) Şəxsi müsbət cəhətdən xarakterizə edilən ləqəblər: Bolşevik Qafar, (M.Əliyev), Qartal Nəsir (M. Qocayev), Ordenli Əsəd (Ş.Rza), Dərman Məhəmməd//Loğman Məhəmməd (V.Nəsim), Qara kişmiş –Simuzər (S. Qədirzadə) və s.

2. **Təsviri ləqəblər.** Onlar real şəkildə şəxsin xarici görünüşü, temperamenti, xarakteri, vətəni, peşəsi və s. ilə əlaqədar olur və onu həqiqi mənada xarakterizə edir: Teymurləng (H.Cavid), Kor Seyid (S. Hüseyin), Boyu uzun Burla xatun, Sarı donlu Sel-

can xatun (“Dədə Qorqud”), Suçu Əsəd, Kassir Tağı, Çayçı Cəmil (“Ədəbiyyat və incəsənət”, 12.3.1982) və s.

B. Ləqəblərin bir və ya bir neçə şəxsə aid olmasına görə təsnifi. Bir çox tədqiqatçılar ləqəbləri məhz bu aspektdə təsnif etmişlər. Bu xüsusiyyətlərinə görə onları iki qrupa ayırmaq olar: 1) Fərdi ləqəblər, 2) Kollektiv ləqəblər.

1. **Fərdi ləqəblər.** Onlar ayrılıqda götürülmüş bir şəxsə aid olur və onu müxtəlif cəhətdən xarakterizə edir: Həmşəri Tapdıq (İ.Əfəndiyev), Partizan İvan – Məhərrəm Cəfərov (Ulduz, №2, 1981), At Balaxanım – Firəngiz (Anar), Ləzgi Məhərrəm (V.Nə-sib) və s.

2. **Kollektiv ləqəblər.** Bunlar ayrıca götürülmüş bir şəxsə deyil, ən azı iki və daha çox şəxsəndən ibarət insan qruplarına verilən ləqəblərdir. Buna görə də onları iki qrupa ayırmaq olar:

a) **Ailə-nəsil ləqəbləri.** Bunlar ailənin bir üzvünə deyil, bütövlükdə nəslin bütün üzvlərinə aid olur. Ailə-nəsil adları əsrlər boyu familiya funksiyasını yerinə yetirmişdir. Rayon və kəndlərdə indi də onlardan geniş istifadə olunur: Ağpapaqlılar, Qarapapaqlılar (Qaraoğlu), Xərgüslər, Əyriçalmanlar Seyidlər, Fironlar, Pişikbağlayanlar, Kömürçülər, Muzdurlar (Bakı şəhəri) və s.

Ailə-nəsil ləqəblərinin bir forması da sülalə adlarıdır. Lakin sülalələr ailə-nəsil ləqəblərində ancaq hökmdarlara aid olması, rəsmi xarakter daşması və s. ilə fərqlənir. Səlcuqlar, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər və s.

b) **Kollektiv ləqəblər.** Bu ləqəblər qohumluq əlaqəsi olmayan müəyyən insan qruplarına verilir: bolşeviklər, menşeviklər, qırmızılar, ağlar. Qırmızı qvardiya, Ağ qvardiya, Qızılbaşlar, Cəlalilər, Dəli Əlilər, Mücahidlər və s.

Kollektiv ləqəblər ayrı-ayrı yaşayış məntəqələrinə - küçələrə, kəndə, şəhərə və millətə, xalqa da verilə bilər. Dəlilər Həməzəli, Korlar Həməzəli, Şıxova Həməzəli, Qaraçılar Həməzəli – kəndlərə verilən ləqəblər (Ə.Vəliyev). İçərişəhərlilər, Bayırşəhərlilər, Qılınc müsəlman – azərbaycanlılar, xaxollar – ukraynalılar və s.

V. Ləqəblərin şəxslə əlaqəsinə görə təsnifi nəslin bütün ləqəblər şəxslə əlaqədar olaraq meydana gəlir. Ləqəblərin şəxslə əlaqəsinə müəyyənləşdirmək heç də onu verilmə səbəbini aydınlaşdırmaq demək deyildir. Şəxslə əlaqəsinə görə isə onlar çox müxtəlif və rəngarəngdir.

1. Şəxsin xarici görünüşü ilə əlaqədar olan ləqəblər. Bir çox tədqiqatçılar bunları “portret” ləqəblər adlandırırlar: Alaca Püştə, Diş Qızxanım, Curubbu Xudaverdi, Uzunqıç Mollabacı, Palton Abbasqulu, Şulası cırıq papaq Məmmədtəqi (C.Cabbarlı), Sarı Şəmistan, Göy Vəli, Calpapaq Kərəm (S.Vurğun), Dikbiğ Dadaş, Calbiğ Həlakü (S.Rəhimov), Uzun Həsən, Gödək Əhməd (F.Kərimzadə), Tonal Teymur (H. Cavid) və s.

2. Şəxsin fizioloji və psixoloji xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olan ləqəblər. Bunları da iki qrupa ayırmaq ola a) Şəxsin fizioloji xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olanlar: Naxoş Əli (İliç r.), Axtaxan – Ağa Məhəmməd şah Qacar (Ə.Haqqverdiyev), Sərsəm Heydər, Dəli Molla Abbas (C.Məmmədquluzadə), Lal Qulam, Nunuğ İbrahim, Kəkəc Hüsəy, Hındı Məmmədəli (Masallı r.) və s. b) Şəxsin psixoloji xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olanlar: Cincə Rafik (Qazax r.), Darqursaq Həsən (Laçın r.), Cıncı İbrahim (ESSR, Krasnoselsk r.), Cinni Mustafa, Lağlağı Sadıq, qəzetçi Xəlil (C. Məmmədquluzadə), Tərs Sadıq (Əfqan), Xain Xıdır (İ.Hüseynov) və s.

3. Şəxsin peşəsi, sənəti, məşğuliyyəti və vəzifəsi ilə əlaqədar olan ləqəblər: Mehtər Murtuz, Çoban Əhməd. Ovcu Pirim, Rəncbər Alo, Əkinçi Nasim, Odunçu Əhməd, Məsmə qaravaş, Usta Abdulla, Bəna Həsən, Dəllək Murad (folklorda), Matros Həbib (H.Abbasadə), Aşıq Hüseyn, Şair Bəhmən, Şair Humay (Azərbaycan dastanları, V c.), Hesabdar Qulu, Dəyirmançı Musa (İ.Əfəndiyev), Təftiş Abbas (İ.Hüseynov), Sədr Yusif, enkevedi Nağdalı, Poçtalyon Musa (V.Nəsib) və s.

4. Şəxsin igidliyi, qəhrəmanlığı, böyüklüyü və s. ilə əlaqədar olan ləqəblər: Dəli Dondar, Dəli Həsən, Qaçaq Nəbi, Qaçaq Qorxmaz, Tupdağıdan; Toxmaqvaran, İgid Basar, Qoç Koroğlu, Qatır Məmməd (folklorda), Məhəmməd Cahan Pəhləvan

(M.S.Ordubadi), İsgəndər Kəbir (N.Gəncəvi), Tozqoparan – Ş.İ.Xətəinin sərkərdəsi, Qara Piri bəy (F. Kərimzadə) və s.

5. Müəyyən hadisə ilə bağlı olan ləqəblər: Düşük (altıaylıq) Kamil (İliç r.), Sonsuz Mələk (Masallı r.), Qısırcə Yengə, (“Dədə-Qorqud”), Altıaylıq Əbdüləli (H.Sarabski) Sarıca Yengə (Dədə-Qorqud) (Gədəbəy r.), Kosmonavt Yavər – 5-ci mərtəbədən yıxılsa da salamat qalır (Bakı ş.) və s.

6. Şəxsin milliyyəti, doğulduğu və yaşadığı yerlə əlaqədar olan ləqəblər: Qıpcaq Məlik, Kürdoğlu, Gürcüoqlu Məmməd, Ərəb Reyhan //Ərəboğlu, Kürd Musa (folklorda), Səlim Amiri (N.Gəncəvi), Kürd qızı – N.Gəncəvinin anası Raisə (H.Araslı), Məhəmməd bəy Türkman (F.Kərimzadə), Cuhul Şəmi (Ə.Cəfərzadə), Rus Mikayıl, Tərəkəmə Ərşad (İ.Əfəndiyev) və s.

7. Şəxsin qohumluq münasibəti ilə əlaqədar olan ləqəblər: Hacı Ələsgər oğlu – M.F.Axundov (F.Köçərli), Dostuxanımoğlu Fərəc, Babakişi oğlu – Nənəqız əri Dədəkişiyə həmişə bu cür müraciət edirdi (Ə.Vəliyev), Ağa Salman ələkçi oğlu, Kürkcü oğlu Əşrəf (M.F.Axundov), X.Natəvan (Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi 11 c.), Axper (ermənicə qardaş) İskəndər, Duvabrat Nəsir (C.Cabbarlı), Baba Mehralı, Nəvə Mehralı, Nəticə Mehralı (B.Bayramov) və s.

8. Şəxslə əlaqəsi bəlli olmayan ləqəblər: Bu cür ləqəblərin çoxu adətən dialektal ləqəblərdən ibarət olur. Ədəbi dilin elə sözləri ilə ifadə olunan ləqəblərə də rast gəlmək olur, ki, onların şəxslə əlaqəsini müəyyən etmək çox çətin olur: Həmsad, Qurban, Formasyon Rüstəm (C.Məmmədquluzadə), Qanqal Sadıq, cıq-cıq Fərzalı, “Yıxıqo” Həsən, Gövsər, Hacı Haşım, Suxur Əbdüləhməd, Hapuş Məmmədəli, Maqqana Heydər, Qazut Xanbacı, Şorı Kərəm, Qeyra Qafur, Hav Səkinə (C.Cabbarlı) və s.

TOPONİMİKA

Toponimika – onomastikanın toponimləri və onların meydanagəlmə qanunauyğunluqlarını, inkişafını, dəyişməsinə, funksiyasını, leksik-qrammatik xüsusiyyətlərini və s. öyrənən ən geniş şöbəsidir. «Toponim» isə yunan sözü olub “topos” (yer, vilayət, ölkə, məkan deməkdir) və onom (ad) əmələ gəlmişdir, coğrafi obyektlərin xüsusi adları mənasında işlənir. «Toponimika»nı «toponimlər (coğrafi adlar) haqqında elm» də adlandırmaq olar. Azərbaycan dilində mövcud olan toponimlərin çəminə «toponimiya», toponimlər lüğətinə «toponiminkon» deyilir Məsələn, N.Nəbiyevin «Coğrafi adlar» lüğəti buna ən gözəl nümunədir. (Bakı, 1982).

Toponimlər rəsmi xarakter daşıyır. Onlar da antroponimlər kimi meydana gəlir, yaşayır, bəzən dəyişir, bəzən də ölüb gedir. Hər xalqda belə adlara rast gəlmək mümkündür.

Toponimlər obyektiv varlığın insan beynində inikası insan təfəkkürünün məhsuludur. Müasir dövrdə toponimlər ayrı-ayrı adamlar yaratmasalar da, onlar ayrı-ayrı adaların adları və ya fəaliyyətləri ilə bağlı ola bilərlər. Əgər keçmişdə müəyyən obyektə toponim adlar qəbilənin həyat tərzini, tarixini və arzusunu əks etdirən ağsaqqal tərəfindən verilirdisə, hazırda əlaqədar təşkilatların qərarları əsasında yaranır, dəyişilir və ya ləğv olunur.

Ayrı-ayrı adamlar öz adlarını, evlənəndə isə familiyalarını, başqasının himayəsinə keçdikdə hətta atasının adını dəyişdirə bilərlər, lakin, heç kim yaşadığı küçənin, kəndin, qəsəbənin, şəhərin və s. adını ayrılıqda, öz istəyi ilə dəyişdirə bilməz.

Azərbaycan toponimiyasının müxtəlif növləri vardır: oyonimlər, xoronimlər, hidronimlər, oronimlər, gelonimlər, drimonimlər, dramonimlər və s. Bunların hamısı toponim adlansa da hər birinin özünə məxsus xüsusiyyətləri vardır ki, həmin xüsusiyyətlər də onları bir-birində fərqləndirir. Bütün bu toponimləri birləşdirən ən ümumi müştərək cəhət müxtəlif coğrafi ərazilərin, böyük və kiçik obyektlərin xüsusi adlarını bildirməkdən ibarət-

dir. Bununla belə onların hər birinin ümumi toponimik sistemdə öz səciyyəvi yeri, öz funksiyası vardır.

1. Oykonimlər. Toponimlərin ən geniş sahələrindən birini oykonimlər təşkil edir. Oykonimlər yaşayış məntəqələrinin xüsusi adları deməkdir. Oykonim yunanca «oyks yurd, məskən, yaşayış, məntəqəsi» və «onim-ad» sözlərin birləşməsindən düzəlmişdir. Oykonimlərin meydana gəlməsi tarixinin qanunauyğunluqlarını, inkişafını, fəaliyyət prosesini və onların leksik-semantik, qrammatik xasiyyətlərini öyrənən bilik sahəsinə oykonimika deyildikdə mövcud olan oykonimlərin məcmusu oykonimiya adlanır.

Əhalinin sayına və spesifik xüsusiyyətlərinə görə oykonimlər müxtəlif cür olur. Onların astionim və komonim kimi növləri vardır.

1) **Astionimlər.** “Asitonim” şəhər adı deməkdir. Astionimlərin məcmusu asitoponimiya adlanır. Onomastikada astionimlə sinonim olan “polisionim» terminindən də istifadə olunur. Bu termin yunanca “polis-şəhər” və “onim-ad” sözlərindən düzəlmiş və “şəhər adı” mənasını bildirir.

Məsələn, Bakı, Sumqayıt, Lənkəran, Naxçıvan, Kirovabad, Şamaxı, Ordubad və s. oykonimlərə dəqiq şəkildə asitonim (və ya polisionim) demək mümkündür.

Sovet Hakimiyyətinə qədər Azərbaycanda cəmi 15 şəhər var idi. Bakı (1807-ci ildə təşkil olunmuşdur), Gəncə (1824), Lənkəran (XVIII əsr), Naxçıvan, Ağdam (1828), Ağdaş (1900), Şamaxı (1824), Şuşa (1840), (7,10-11). Bunlar, demək olar ki, respublikamızın ən qədim şəhərləridir. Lakin burada təşkil olunma tarixlərinə görə, şəhərlər çox cavandır. Həqiqətdə isə onların yaşını dəqiq müəyyənləşdirmək çox çətindir. Onların hər birinin tarixi ayrıca tədqiqat obyektinə çevrilə bilər. Hələ dahi şairimiz Nizami Gəncəvinin əsərlərindən məlumdur ki, XII əsrdə Azərbaycanın Naxçıvan, Şamaxı, Bərdə, Gəncə, Təbriz, Beyləqan və s. kimi şəhərlərinin şöhrəti bütün Şərq aləmində məşhur olmuşdur.

Respublikamızın paytaxtı Bakı şəhəri 1807-ci ildə təşkil olunsa da, onun tarixi yeni eradan əvvəl III-I minilliklərə aid edilir. “Bakının salınma tarixi dəqiq məlum deyildir. Bakıda tapılmış V-VII əsrlərə aid Sasani dəfinəsi o dövrdə buranın yaşayış məntəqəsi olduğunu göstərir. VI-VI əsr mənbələrində Bağavan və Atəş-Bağyan adlandırıldılar. Ərəb mənbələrində (X əsr), Bakuyə, “Bağuh”, “Baku”, rus məxəzlərində (XV əsr) “Baka”, Səfəvilər dövrü, farsdilli mənbələrdə “badkubə” kimi qeyd edilir” (ACE – 1,550-573).

“Göründüyü kimi, “Bakı” sözünün mənası buranın yaşayış məskəni tək nə vaxt meydana gəlməsi ilə əlaqədar fikirlər, ehtimallar çoxdur, həqiqət isə birdir. O da bundan ibarətdir ki, Sara Aşurbəylinin yazdığı kimi “Bakı” sözü onun indiki ərazisində yaşayan “Bakan” – “Bakı”lar adlı qədim Azərbaycandilli (türkdilli) qəbilə birləşməsinin adından yaranmışdır. Bir halda ki, dünyanın ən qədim şəhərləri oraya toplanmış qəbilə və tayfaların adı ilə əlaqədar meydana gəlmişdir (F.Engels), demək adına qədim Azərbaycandilli “Bakan” (buradakı “an-cəm şəkilçisi yerində işlənmişdir”, yəni “Bakilər” qəbiləsinin adını almış Bakı–Bakı planetimizin ən ulu şəhərlərindəndir» («Azərbaycan gəncləri», 12.4. 1984).

Sovet hakimiyyəti illərində şəhərlərimizin sayı sürətlə artmış, 60-a çatmışdır. Bunlardan Sumqayıt –1949, Mingəçevir – 1948, Əli Bayramlı – 1954, Ağcabədi – 19, Ağsu, Qax, Zəngilan – 1967, Balakən və Vartaşen – 19, Saatlı – 1971, Qutqaşen – 1973-cü illərdə təşkil olunmuşdur və s.

Astionimlərin leksik tərkibi də çox maraqlıdır. Onların müəyyən qismi ümumi sözlərdən (məs., Neftçala, Sumqayıt, Ağdaş, Ağdam, Bərdə, Salyan, Ordubad və s.); xüsusi adlardan–şəxs adından (Mingəçevir, İsmayılı, Mirbəşir, Sabirabad, Qazıməmməd, Xanlar, Cəlilabad və s.), fəsilədən (Jdanov, Puşkin və s.), ata adı və ya təxəllüsdən (Port İliç, Füzuli və s.) düzəlmişdir. Onların içərisində etnonim (Bakı, Qazax, Kürdəmir, Dəvəçi və s.), zoonim (Laçın) və s. mənşəli adlar da vardır.

Astionimlər qrammatik cəhətcə də maraqlı tərkibə malikdir:

1. Sadə söz formasında olan astionimlər: Bakı, Şəki, Astara, Bərdə, Qazax, Qax, Quba, Qusar, Laçın, Tovuz, Ucar, Füzuli, Xudat, Culfa, Şuşa və s.
2. Düzəltmə söz formasında olan astionimlər: Dəvəçi, İsmayılı, Jdanov, Puşkin, Masallı, Xanlar və s.;
3. Mürəkkəb söz formasında olan astionimlər: Kirovabad, Naftalan, Sumqayıt, Ağdam, Ağdaş, Ağcabədi, Ağsu, Cəlilabad, Sabirabad və s.;
4. Birləşmə formasında olan astionimlər: Əli Bayramlı, Qasım İsmayılov, Port İliç və s.

2) **Komonim.** “Komonim” müasir dövrdə kənd və qəsəbələrin xüsusi adı deməkdir və əslində yunanca kənd, qəsəbə, oba, binə və s. anlamındadır. Komonimlərin məcmusu koknimiya adlanır. Azərbaycanda 1051 kənd soveti və 4 minə yaxın kənd vardır. Kənd sovetlərinin adları da kəndlərə daxildir: Abad, Qülbəndə (Ağdaş), Ağbiz (Zəngilan), Ay (Ağsu), Buynuz (İsmayılı), Bucaq, Dəymədağlı (Vartaşen Qaralar (Tovuz), Quxur, Quxuroba (Qusar), Dağdağan (Stepanakert), Dalğalı, Dədəli (Xaçmaz), Dəymədağıldı (Bərdə) və s.

Elə yaşayış məntəqələri vardır ki, onlar öz təsərrüfat xüsusiyyətlərinə və əhalisinin sayına görə kəndlərdən fərqlənir və buna görə də qəsəbə adlanır. Qəsəbə kənddən böyük, şəhərdən isə kiçik oykonimə deyilir. Qəsəbələr də öz quruluşlarına görə üç qrupa ayrılır: 1) qəsəbə, 2) şəhər tipli qəsəbə, 3) fəhlə qəsəbəsi. Təsərrüfat və məşğuliyyət xüsusiyyətlərinə görə qəsəbələr kəndə, şəhər tipli və fəhlə qəsəbələri ilə şəhərə yaxınlaşır. Kəndlər inkişaf edib böyüdükcə qəsəbələşir, qəsəbələr isə şəhərlərə çevrilirlər.

Respublikamızda 130-dan çox qəsəbə vardır. Onlardan 115-ci şəhər tipli, 10-u isə fəhlə qəsəbələridir. Bakı şəhərini ətrafında 47 qəsəbə yerləşir.

Beləliklə, respublikamızın ərazisində 4500-ə yaxın komonim vardır. Lakin bunları ifadə edən işarələrin (yəni adların) sayı onların sayından qat-qat azdır. Azərbaycan oykonimiyasında elə şəhər, kənd, qəsəbə adlarına rast gəlmək olur ki, onların bir neçəsi bir işarə ilə adlanmışdır.

Məsələn, respublikamızın ərazisində 2 Abbasbəyli (Masallı və Qazax r-da) 3 Ağaməmmədli (Tovuz, İmişli, Cəlilabad r-da), Ağbulaq (Cəlilabad, Laçın) -2, Tovuz, Masallı, İsmayılı, Hadrut, Stepanakert r-da), 6 Əli Bayramlı (Əli Bayramlı şəhəri və Qazax, Canlar-2, Zaqatala, Kəlbəcər r-da), 8 Əhmədli (Bakı şəhərində, Daşkəsəndə -2, Jdanov, Masallı, Laçın, Şamaxı r-da) və s.

Hal-hazırda işarələr haqqında elm – semiotika çox böyük müvəffəqiyyətlər əldə etmişdir. Semiotika nöqtəyi-nəzərdən dil və digər informasiya vasitələrilə bir sırada durur...” (11-93). Onomastikada da son illərdə semiotik metodlardan geniş istifadə olunur. Semiotik metodun əsas vəzifəsi konkret bir dildə onomastik vahidlərin tərkibində işarələri müəyyənləşdirmək onların dil ilə ifadəsini (səs, morfem, söz, söz birləşməsi), onomastik sistemdə tutduğu yeri müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Məsələn, toponimlər sistemində oykonim, hidronim və s. antroponimiya da isə familiya, ləqəb, təxəllüslərin və s. antroponimlərin təşkilini sistemini hərtərəfli tədqiq etmək olar.

Əyani olaraq bir rayonun oykonimlərini semiotik metodla izah edək. Məsələn, Masallı rayonunda 85 yaşayış məntəqəsi vardır. Onlardan biri şəhər (Masallı), biri də şəhər tipli qəsəbədir (Boradigah). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hər bir kənddə yüzlərlə (rayon üzrə minlərlə) mikroyoponimlər də vardır. Göstərilən 85 oykonim 81 işarə ilə (adla) adlanmışdır. Bunlardan Masallı – 2 (şəhər və qəsəbə), Yeddioymaq – 2 (Birinci və İkinci) dəfə işlənmiş və deməli, omonim oykonimlərdir.

Oykonimlərin tərkibindəki fonemlərin sayına görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 3 fonemdən ibarət olanlar – 1 (Ərəb), 5 fonemdən ibarət olanlar – 4 (Lürən, Təklə, Tüklə, Kuban), 6 fonemdən ibarət olanlar – 9 (Sığdaş, Əminli, Qodman, Çıxlar, Ləkan, Təkdəm, İmanlı, Şərəfə); 7 fonemdən ibarət olanlar – 1 (Ərəb) Birinci Yeddiqoymaq) və s. oykonimlərin çoxunu 7 və 8 fonemli işarələr təşkil edir.

Masallı oykonimlərində hecaların sayı da müxtəlifdir. Məsələn, 1 hecalı işarələrdə – 1 (Xıl), 2 (Hecalı işarələr – 10 (İsi, Qodman, Sığdaş, Şıxlar, Lürən, Təklə; Tüklə, Ərəb, Təkdəm,

Kuban), 3 hecalı işarələr – 35 (Masallı, Çaxırlı Seybətın, Babaser, Banbaşı, Bədəlan) 4. hecalı işarələr – 25 (Boradigah, Xanahıyan, Qızılabad və s.), 5 hecalı işarələr – 7. (Hüseynhacılı, sarıçıfırlı, Meşəkənarı və s.) 6 hecalı – yoxdur. 7 hecalı – 5 (Birinci Yeddioymaq, İkinci Yeddioymaq və s.).

Göründüyü kimi, üçhecalı, dördhecalı işarələr çoxluq təşkil edir.

Masallı oykonimləri leksik tərkibcə də maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir. Məsələn, burada toponimlərin müəyyən qismi mənşə cəhətcə talış dili ilə əlaqədardır. Oykonimlər içərisində şəxs adı ilə (Əminli, Qədirlı, Qasımlı, Allahyarlı, Yusıflı və s.), etnonimlərlə (Çaxırlı, Təklə, Tuklə, Ərəb və s.), zoonim (Qarğalıq), relyeflə (Çayqırağı, Meşəkənarı, Küllütəpə, Alvadı–“Al vadi” sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır və s.) ilə əlaqədar olan oykonimlər də vardır. Antropooykonimlər içərisində əsl addan başqa, titul (Şıxlar – “Şeyxlər” sözündəndir), kiçiltmə ad (İsi, Xallıcalı və s.), əsl ad+titul (Səmə xanlı, Kəlbihüseynli və s.) və s. adlardan düzələn oykonimlər də vardır.

Masallı oykonimləri zəngin qrammatik quruluşa malikdir. Azərbaycan dilinin digər sözləri kimi onlar da sadə düzəltmə, mürəkkəb sözlər və söz birləşmələri ilə ifadə olunmuşdur.

Hal-hazırda sadə oykonim hesab edilən Ninəlov, Dənbəlov, Ərkivan, Masallı, Miyanku və s. kimi sözlər vaxtilə düzəltmə və mürəkkəb sözlər olmuşdur.

Düzəltmə söz formasında olan oykonimlər əsasən -lı, -li (Əminli, Dəlləkli, Qədirlı, Qasımlı, Allahyarlı, Zuvanlı, Əhmədli, Həsənli, Köçəkli, Çaxırlı, İmanlı və s.): -lıq; -lar, -lər (Qarğalıq, Qəriblər, Şıxlar) şəkilçiləri ilə düzəlmişdir.

Oykonimlərin, demək olar ki, 50 faizi (42-si) mürəkkəb söz formasındadır. Təkcə «Məmmədrzakücə» oykonimindən başqa bütün mürəkkəb sözlər iki kökdən ibarətdir. Komponentlərin nitq hissələri ilə ifadəsi, onların arasında mövcud olan mənə və sintaktik əlaqələri də çox maraqlıdır. Biz təkcə mürəkkəb adların komponentləri arasındakı sintaktik əlaqələr haqqında məlumat verməklə kifayətlənəcəyik.

a) Mürəkkəb oykonimlərin 91 faizi, yəni 38-i 1 növ təyini söz birləşməsi formasındadır. Məsələn, Təzəkənd, Çayqıraç, Yolağac; Təkdam və s.

b) Mürəkkəb oykonimlərin cəmi üçü ikinci növ təyini söz birləşməsi formasındadır. Məsələn, Banbaşı, Meşəkənarı, Xırmandalı və s.

c) Oykonimlərdən doqquzu birinci növ təyini söz birləşməsindən ibarətdir. Bu cür Oykonomik birləşmələrin birinci komponentləri binə, bala, təzə, böyük, birinci və ikinci kimi fərqləndirici əlamət bildirən sözlər determenatlar, ikinci komponentlər isə kənd adlarıdır. Məsələn, Binə Xoçavar, Böyük Külatan, birinci və ikinci Yeddioymaq, Təzə Alvadı, Birinci Tiyaqanlı, Balatəklə və s.

Masallı oykonimlərinə xas olan əsas xüsusiyyətlərdən biri "Kül (ocaq, ev, ailə, tayfa, qəbilə, mənasında), oba, var//avar, keçə və s. sözlərin mürəkkəb oykonimlərdə komponent kimi işlənməsidir. Məsələn, Kosakül, Külatan, Binə, Binə Xocavar, Mahmudavar və s."

Xüsusi adların bu aspektdə tədqiqi sırf linqvistik xarakter daşıyır. Müxtəlif fərqləndirici işarələrdən ibarət olan omonlar dil vahidləri kimi formalaşmış, bütün dil qanun və normalarını özlərində əks etdirirlər.

Oykonimlərin forma və mənaları. Ümumi sözlərə xas olan çoxmənəlilik, omonimlik, sinonimlik, antonimlik oykonimlərdə özünü göstərir.

a) Oykonimlərdə çoxmənəlilik. Onomastikanın, o cümlədən toponimikanın digər sahələrinə nisbətən oykonimlərdə çoxmənəlilik daha zəngin və rəngarəngdir. Çoxmənəlilik adətən eyni bir sözün üslub və məqamdan asılı olaraq bir çox mənə funksiyası daşması ilə müəyyənləşir. Oykonimlərdə də hər hansı bir söz müxtəlif mənalar yaradır. Məsələn, Yeniabad (Bərdə r.), Yenikənd (Qusar r.) Yenilik (Ağsu r.), Yenicə, Yeni arx (Ağdaş r.), Yeni Həyat (Qusar r.) Yeni yol (Naxçıvan r.), Yenigün (Qazax r.) və s.

Yaxud Ağdaş, (Dəvəçi r.), Ağbənd, Ağkənd (Zəngilan r.), Ağbulaq (Laçın r.), Ağqaya, Qarabağlar (Göyçay r.), Qarabaldir, Qarabulaq (Qax r.), Qaraqoyunlu (Bərdə r.), Qaraqurdlu (Xacmaz r.), Qaradeyin (Qutqaşen r.), Qarayazı (Qazax r.) Qarayev kənd (Saatlı r.) və s. adlardakı “ağ” və “qara” sözləri də çoxmənalı sözlərdir.

b) Omonim oykonimlər. Azərbaycan SSR-nin müxtəlif rayonlarda eyni adlı oykonimlərə rast gəlmək olur.

Məsələn, respublikamızın müxtəlif rayonlarında 5 Qasımbəyli kəndi (Qasım İsmayılov, Cəlilabad, Ağsu, Bərdə, Sabirabad rayonlarında), 2 Qasım İsmayılov (Qasım İsmayılov şəhəri və Şamaxor rayonunda kənd), 3 Qasımlı (Ağdaş, Gədəbəy və Masallı rayonlarında), 3 Qızılağac (Göyçay, Masallı, Salyan rayonlarında), 6 Xanəkə (Culfa, Quba, Lerik, İsmayilli, Cəlilabad, Bərdə rayonlarında), Haçılar (Ağdaş, Ağcəbədi, Bərdə, Gədəbəy, Laçın, Tovuz, Xacmaz rayonlarında), 22 Yenikənd (Kəlbəcər, Ağdaş, Ağsu və s. rayonlarda) və s. oykonimlər vardır.

Göründüyü kimi, omonim oykonimlər də leksik tərkibinə görə çox rəngarəngdir.

– Antroponimlərdən düzələn omonim oykonim: 2 Əlimərdanlı (Ağdam, Tovuz rayonlarında), 2 Əmircan (Bakı şəhəri, Orconikidze rayonunda ştq. və Qax rayonunda) və s.

– Etnonimlərdən düzələn omonim oykonimlər: 4 İlxıçı (Ağsu – 1, Xacmaz – 3 rayonlarında), Ağdaş və Mirbəşir rayonlarında isə 2 İlxıçılar kəndi vardır. T. Əhmədovun izahına görə, ilxıçı-səlcuq türklərə mənsub nəsil adıdır (13 – 56) və s.

– Zoonimlərdən düzələn omonim oykonimlər: 2 Laçın (Laçın ş. və Kəlbəcər rayonunda kənd). Bunlardan başqa Laçın rayonunda Laçınkənd, Şuşa rayonunda isə Laçınlar kəndləri də vardır.

– Peşə-sənət və məşğuliyyət bildirən sözlərdən düzələn omonim oykonimlər: 2 Ovculu (Ağdaş və Şamaxı rayonlarında), 4 Mollalı (Bərdə, Qubadlı, Vartaşen, Cəlilabad rayonlarında) və s.

– Əlamət bildirən sözlərdən düzələn omonim oykonimlər respublikamızda 22 Təzəkənd adlı kənd vardır (Ağdaş, Ağcabədi, Bərdə, Dəvəçi, Jdanov və s. rayonlarda) və s.

– Fitonimlərdən düzələn omonim oykonimlər: 3. Qaraağac, 1 Qaraağacı (Qubadlı, Sabirabad, Cəlilabad, Mirbəşir rayonlarında), 2 Söyüdlər (Kürdəmir, Gədəbəy rayonlarında) və s.

A. Axundov omonim toponimlər haqqında daha geniş məlumat vermiş və onları müxtəlif yarımqruplara bölmüş, Azərbaycan onomastikasında ilk dəfə olaraq ononim oykonim, omonim hidronim, omonim, oronim və s. kimi toponimləri tədqiq etmişdir (9, 39-72).

b) **Sinonim oykonimlər.** Azərbaycan oykonimiyasında müxtəlif formalı sinonimliyə rast gəlmək olur. Azərbaycanın müxtəlif rayonlarında sinonim olan “yeni” və “təzə” sözləri ilə 22 Yenikənd, 22 Təzəkənd kimi omonimlər yaradılmışdır (7–169, 196 – 197). Elə oykonim birləşmələrinə rast gəlmək olur ki, onların birinci komponentləri sinonim sözlərindən ibarət olur. Məs. Qızıl Kəngər (Ağdam r.), Qırmızı Bazar – (Martuni).

Respublikamızın Şərqlərinə “Odlar yurdu”, “Odlar ölkəsi” adı ilə məşhurdur. Vətənimizin paytaxtı “Bakı” (Qara qızıl səltənəti) adı ilə tanınır. Neft Daşları, - Dünyanın səkkizinci möcüzəsi» adlanır. Masallı rayonunda Kəlbihüseynli qonşu kəndlərin camaatı arasında “Qaladibi” də deyilir. Çünki, Kəlbihüseynli kəndi, doğrudan da “Erməni qalası” adlanan bir qalanın yanında yerləşir. Hal-hazırda Bakının Serebrovski qəsəbəsi çox zaman Qaracuxur da adlanır. Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindən biri Gəncə rəsmi şəkildə “Kirovabad” adlansa da, bütün respublikada “Gənçə” adı ilə adlanır və s.

Bütün şəhər, qəsəbə və kəndlərin hamısı insanların yaşayış məskənləridir. Bu mənada müxtəlif adlı yaşayış mənaca sinonim oykonimlər hesab etmək olar.

c) Antonim oykonimlər. Azərbaycan toponimləri içərisində antonim məzmunlu oykonimlər daha çoxdur. Respublikamızda 44 Yenikənd və Təzəkənd (irəlidə bunlar haqqında məlumat verilmişdir). – 2 Köhnəkənd (Gədəbəy və Laçın r.), Köhnə Alvardı

(Masallı r.), 2 Köhnəkənd (Gədəbəy və Laçın r.), 1 Köhnə qala (Tovuz r.), 1 Köhnədəhar (İsmayilli r.), 1 Köhnə Quşçu (Dəvəçi r-da), Köhnə Gəngir Lənkəran r-da), Köhnə Orand (Lerik r-da), Köhnə Xudat – Köhnə Xaçmaz (Xaçmaz r-da), Köhnə Xudat qazmalar (Qusar r.), Köhnə Corman (Laçın r-da) və s. birinci komponentləri antonim mənalı olan oykonimlər vardır.

Bunlardan başqa, 7 Ağbulaq (Cəlilabad r-da) – 4 Qarabulaq (Bartaşen, Qax, Gədəbəy, Stepanakert r-da); 1 Ağqaya (Kəlbəcər r-da) – 3 Qaraqaya (İsmayilli, Yardımlı, Naxçıvan r-da) – 3 olan oykonimlər vardır.

Bunlardan başqa, 7 Ağbulaq (Cəlilabad, Laçın -2, Tovuz, İsmayilli, Hadrut, Stepanakert r-da) – 4 Qarabulaq (Vartaşen, Qax, Gədəbəy, Stepanakert r-da); 1 Ağqaya (Kəlbəcər r-da) – 3 Qaraqaya (İsmayilli, Yardımlı, Naxçıvan r-da); 3 Ağdərə (Tovuz, Şamaxı, Ordubad r-da), 1 Ağoğlan (Laçın r-da) – 2 Qaraoğlan (Yevlax, Ağdaş r-nu); Ağsu (Ağsu r-da), Qaraçay (Quba r-da) və s. birinci komponentləri antonim olan oykonimlər də vardır. Lakin Respublikamızda “Qara” komponentli oykonimlər daha çoxluq təşkil edir.

Azərbaycan SSR-nin ərazisində 83 “Aşağı”, 66 “Yuxarı” komponentli birinci növ təyini söz birləşməsi formasında olan oykonim birləşmələri mövcuddur. Bunların icərisində bir rayonun ərazisində olan antonim oykonimə də təsadüf olunur. Məsələn, Aşağı Ağasıbəyli – Yuxarı Ağasıbəyli (Xanlar r-u), Aşağı Ağcayazı – Yuxarı Ağcayazı (Ağdaş r-nu), Aşağı Ayrım – Yuxarı Ayrım (Kəlbəcər r-u)1 Aşağı Apu – Yuxarı Apu (Lənkəran r-u), Aşağı Astanlı – Yuxarı Astanlı (Yardımlı r-u), Aşağı Aza – Yuxarı Aza (Ordubad r-nu), Aşağı Aralıq – Yuxarı Aralıq (İdiç r-u), Aşağı Bilnə – Yuxarı Bilnə (Lerik r-u). 36 «Böyük» və 8 «Kiçik» komponentli birinci növ təyini söz birləşməsi formasında olan ad (oykonim) birləşmələri də antonim şəklindədir. Onlardan Böyük Alatəmir – Kiçik Alatəmir (Qax r-u), Böyük Qaramurad–Kiçik Qaramurad (Gədəbəy r-u), Böyük Dəhnə – Kiçik Dəhnə (Şəki r-u) Böyük Əlili – Kiçik Əlili, Böyük Tirəli – Kiçik Tirəli (Qutqaşen r-u) və s. antonim oykonimlər eyni rayon ərazi-

sində yerləşir. Bunlardan başqa «Dağ» və «Dərə» antonim komponentli oykonimlərə də rast gəlmək olur. Məsələn, Dağ Biliçi, Dağ Quşçu (Dəvəçi r-u), Dağ Kəsəmən (Qazax r-u), Dağ Maşanlı, Dağ Tumas (Çobrayıl r-u), Dar Üzü (Yardımlı r-u), Dağ Xilə (Salyan r-nu), Dağ Cəyir (Şamaxor r-u) – Dərə Zarat (Dəvəçi r-u), 2 Dərəkənd (İliç, Şamaxı r-da), Dərə Gilətağ (Zəngilan r-u), Dərə Cənnətəli (Şəki r-u).

Bura qədər deyilənlərdən aydın olur ki, antonim oykonimlərin əsasən iki forması mövcuddur: a) ancaq birinci, komponentləri (mürəkkəb ad və birinci növ təyini söz birləşməsi formasında olanlarda) antonim olan oykonimlər. Məsələn, Aşağı Zeyid – Yuxarı Tala (Xaçmaz, Zaqatala r-da).

b) birinci komponentləri (mürəkkəb ad və birinci növ ismi söz birləşməsi formasında olanlarda) antonim, ikinci komponentləri omonim olan oykonimlər. Onları da antonim-omonim oykonimlər adlandırmaq olar. Məs, Zəngilan rayonundakı Qıraç Muşlan – İçəri Muşlan adlarındakı birinci komponentlər antonim, ikinci komponentlər isə omonim adlardır.

Antonim oykonimlərin birinci növü respublikamızın bütövlükdə götürülmüş oykonimlərinin hamısı üçün səciyyəvidir. İkinci növ antonim: oykonimlər, yəni antonim-omonim oykonimlər isə ancaq bir rayon daxilində mövcud olan antonim oykonimlər üçün səciyyəvidir. Hər iki növ antonim oykonimlərə xas olan fərqləndirici əlamətlər (məs, yuxarı-aşağı, dağ-dərə, təzə-köhnə və s.) aid olduqları yaşayış məntəqələrinin yerləşdiyi ərazi, onun xarici görünüşü, relyefi birinin digərinə nisbətən diqqətli cəlb edən hər hansı bir xüsusiyyəti ilə əlaqədar olur.

Oykonimlərin mənşələri haqqında. Bir çox dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dili müxtəlif dövrlərdə qonşu xalqlardan sözlər almış (həm də onlara sözlər vermişdir) öz lüğət tərkibini zənginləşdirmişdir. Bu, həm ölkələr arasında ticarət, mədəni, iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi yolu ilə həm də xarici ölkələrin işğalçılıq və təvazökarlıq siyasəti ilə əlaqədar olmuşdur. Bu, bütün dillərə xas olan xüsusiyyətdir. Bu mənada dünyada «saf» dil olmadığı kimi, yalnız bir xalqa məxsus xalis, «saf» ad sistemi,

onomastik kateqoriyaları və xüsusi adları da ola bilməz. Buna görə də Azərbaycan dilinə məxsus adlar içərisində xalis Azərbaycan mənşəli adlarla yanaşı, ərəb, fars, və rus və Qafqaz xalqlarının dillərinə məxsus xüsusi adlara da rast gəlmək olur.

Əsrlər, tarixi hadisələr, ictimai-iqtisadi formasiyalar bir-birini əvəz etdikcə, elm, incəsənət və mədəniyyət inkişaf etdikcə dildə yeni sözlər və adlar (peşə-sənət, vəzifə, alət adları, elmi terminlər, geyim adları, xüsusi adlar, toponimlər, antroponimlər, kosmonimlər, zoonimlər və s.) meydana gəlir, yaxud da müəyyən zərurət nəticəsində hazır şəkildə başqa dildən alınır.

Professor A.Axundov toponimlərin mənşəyinə aid ətraflı məlumat verdiyi üçün (9, 6–39) biz oykonimlərin mənşəyinə aid bəzi nümunələr göstərməklə kifayətlənəcəyik.

Azərbaycan oykonimlərinin mənşələrinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

A. Xalis Azərbaycan oykonimləri: Ağbaş, Ağbulaq, Ağabacı, Ağayazı, Ağdaş, Ağzıbir, Araz, Atabəy; Axtaçı; Aşağı Çəmənli Bayoba, Bərdə, Vayvay, Dələmir qazançı, Qaya, Qobustan, Quşçu, Dədəli, Evoğlu və s.

B. Alınma oykonimləri: Bunları da aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

a) Ərəb və fars mənşəli Azərbaycan oykonimləri: Abad, Ərəb, Bilgəh, Qalagah, Qəmərvan, Digah, Sirab, Ərkivan, Xanəhgah və s.

b) Rus mənşəli Azərbaycan oykonimləri: Krasnı Stan, Yekaterinovka, Svetlaya Zarya, Severski və s.

c) Qafqaz xalqlarına məxsus olan ad və sözlərdən düzələn oykonimlər: Stepanakert, Mardaket (erməni), Gürcüvan (gürcü), Anıx, Qələnxur (Dağıstan xalqlarının dilləri və s.).

Oykonimlərin aktiv və passivliyi haqqında. Dil ictimai hadisə olduğu kimi, bütün xüsusi adlar da ictimai işarələrdir. İctimai varlıq dəyişdikcə, bu proses adlarda da öz əksini tapır. Adətən, dildə işlənən sözlər öz aktiv və passivliyinə görə iki böyük qrupa bölünür. Aktiv sözlər dildə hamı tərəfindən (ixtisasından, sənətindən asılı olmayaraq) eyni şəkildə başa düşülən və is-

tifadə olunan sözlərdir. “Lüğətin passiv qisminə, bir qayda olaraq iki cür söz qrupuna təsadüf edilir: köhnəlmiş sözlər; yeni sözlər” (27-72). Dilimizin lüğət tərkibində mövcud olan bu aktivlik və passivlik bütün xüsusi adlarda, o cümlədən toponimlərdə də vardır. Lakin xüsusi adların aktiv və passivliyi ilə ümumi sözlərin aktiv və passivliyi arasında da mühüm fərqlər vardır. Ümumişlək sözlər respublikamızın hər yerində eyni fəallığa malikdir. Hər bir rayonda mövcud olan xüsusi adlar isə ancaq orada yaşayanlar arasında daha çox fəal olur. Məsələn, Lənkəran və ya Quba rayonlarındakı toponimlər (və digər xüsusi adlar) o rayonlarda çox fəal işlənir. Lənkəranda xüsusi adlar Quba rayonunda (omonim adlar nəzərə alınmasa), demək olar ki, heç işlənir. Əgər hər hansı bir Qubalı Lənkəran haqqında qəzetdə oxumasa, televizorda görməsə, radioda eşitməsə, bir lənkəranlı ilə şəxsən görüşsə, o, Lənkəranın onomlarını heç yada salmaz.

Demək, xüsusi adlar ancaq mövcud olduğu ərazidə daha çox fəal olur. Mövcud olmayan yerlərdə isə bu fəallıq passivliyə keçir. Bu, oykonimlərin müxtəlif formalarında da qabarıq şəkildə özünü göstərir. Məsələn, astionimlər ümumi respublika miqyasında fəaldırsa, komonimlər ən çox müvafiq rayon və ya kənd, qəsəbə və s. ərazisində sahədir. İttifaq miqyasında müttəfiq respublikaların paytaxt şəhərlərinin adları fəaldırsa, rayon şəhərləri çox passivdir. Lakin dildə mövcud olan bütün oykonimlər bütövlükdə götürüldükdə isə o xalq üçün fəal olmalıdır. Nəzərə alınsın ki, məsələn, ixtisas və peşə terminləri də hamı tərəfindən yox, ancaq müəyyən qrup insanlar arasında anlaşılır və fəal işlənir. Eləcə də oykonimlər hamı tərəfindən anlaşılarsa da, müəyyən ərazidə daha fəal işlənir. Demək, ad və ümumi sözlərin, o cümlədən ixtisas və peşə terminlərinin dildə fəal və passivliyindən danışarkən «anlamlıq fəallığı» ilə «istifadə fəallığı»ni fərqləndirmək lazımdır.

Oykonimlərin taleləri də müxtəlif olur. Onların müəyyən hissəsi meydana gəldiyi zaman aldığı adı, müxtəlif fonetik hadisələrə uğrasa da, indi də saxlayır. Bəziləri isə müxtəlif səbəblərə görə dəyişilmiş, istifadədən qalmış və başqası ilə əvəz olunmuş-

dur. Buna görə onomastikada da «köhnəlmiş» sözündən istifadə olunur...

1) Köhnəlmiş oykonimlər. O oykonimlər köhnəlmiş hesab edilir ki, onlar müxtəlif səbəblərə görə başqası ilə əvəz olunmuşdur. Bir yaşayış məntəqəsi kimi sıradan çıxan oykonimlər də vardır.

Sovet hakimiyyəti illərində bir çox oykonimlər yenisi ilə əvəz edilmişdir. Məsələn, Pervoe maya k. (1954-cü ildən Bir May), Hacıqabul ş. (1939-cu ildən Qazıməmməd ş.), Duvanni ştq. (1972-ci ildən Qobustan ştq., Hil r-u (1938-ci ildən Qusar r-u) və s.

Hər hansı oykonim başqası ilə əvəz olunanda köhnə və yeni oykonim uzun müddət paralel şəkildə işlənir. İllər keçdikcə köhnə oykonim öz fəallığını tədricən yenisinə verir, özü isə passivləşir və tarixizmə çevrilir.

Dildə ümumişlək sözlərin arxaikləşməsi çox tədricən, diqqəti cəlb etmədən baş verir. Toponimlərin, xüsusən oykonimlərin dəyişməsi isə Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət heyəti xüsusi fərmanları ilə həyata keçirilir.

2) **Yeni oykonimlər.** Digər yeni söz və terminlərdən fərqli olaraq oykonimlər dildə mövcud olan ad və digər sözlər əsasında meydana gəlir və müxtəlif məqsədlərlə bağlı olur.

a) **Memorial oykonimlər.** Bunlar tarixi şəxsiyyətlərin adlarından və simvolik sözlərdən düzəlirlər. Məsələn, Əli Bayramlı ş. (1938-ci ilə qədər Zubovka k), Jdanov ştq. (1939-cu ilə qədər Mil qrupunun 5 №-li sovxozu) İliç ştq və İliç r-u (1964-cü ilə qədər Noraşen ştq. və r-n), Sabirabad ş. (1931-ci ilə qədər Biləsuvar) və s.

b) Mürəkkəb sözlərin və ad birləşmələrinin ixtisarı nəticəsində yaranan oykonimlər: Daşkəsən ş. (1948-ci ilə qədər Yuxarı Daşkəsən k.), Dəvəçi ştq. (1944-cü ilə qədər Dəvəçibazar k.), Mingəçevir ş. (1948-ci ilə qədər Mingəçevir SES ştq), və s.

c) Əvvəlki adlarının bərpası məqsədi ilə əlaqədar olaraq yaranan oykonimlər: Qobustan ş. (1952-ci ilə qədər Trest qəsəbə), Şəki ş. və Şəki r-u (1968-ci ilə qədər Nuxa ş. və Nuxa r-u) və s.

Yeni oykonimlər dilə neologizm kimi daxil olsa da, tezliklə fəallaşırlar. Hal-hazırda Azərbaycan dilçiliyində televizor, radio, poçt, teleqraf, telefon, yenilikçi, gündəlik, aylıq, beşmərtəbəli, su kəməri, zərbəçi, qabaqcıl, uzaqgörən, dayanacaq, (27–77), o cümlədən Bir may k., Şəki ş, Sabirabad ş., Qasım İsmayılov ştq. və s. kimi söz və adlar neologizm hesab edilir. Halbuki bunların hamısı respublika miqyasında həm anlaşılmağına, həm də istifadəsinə görə passivlikdən çox-çox uzaqdır.

Nəsimi və Nizami rayonları Bakı şəhərində ən yaxın vaxtda yaradılan rayonlardır. Bunlar əhalinin artımı, rayonların böyüməsi hesabına yaranmışdır və heç bir adın yerinə meydana gəlməmişdir. Nəsimi və Nizami antroponimləri xalqımıza bəlli olsa da, bir rayon adı kimi oykonim kimi bunlar yenidir. Eyni zamanda bu adları onomastik lüğətin fəal qrupuna aid etmək lazımdır. Çünki Nəsimi və Nizami adları öz əsas funksiyaları ilə yanaşı oykonim vəzifəsi də daşıyır. Bu adlar oykonim kimi Bakıda antroponim kimi bütün dünyada məşhurdular.

2. Xoronimlər. Toponimin növlərindən biri də xoronimdir. Yunan sözü olub “xoronim” “xoros-mərz, sərhəd, hüdud, zona” və “omonim ad, adlanma” sözlərindən düzəlmiş və müəyyən ərazinin adı mənasında işlənir. Xoronimlərin cəmi isə xoronimiya adlanır. Xoronimlərin üç növü vardır: 1. inzibati xoronim; 2. şəhər xoronimi; 3. təbii xoronim (44, 160-162).

1) İnzibati xoronim. Müəyyən sərhədi olan, rəsmi sənədlərdə qəbul olunmuş hər hansı inzibati-ərazi vahidinin eyni zamanda dövlət, ölkə, vilayət rayonlarının xüsusi adlarına inzibati xoronim deyilir. Məsələn, SSRİ, Azərbaycan SSR, Naxçıvan MSSR, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti, Zaqatala r-nu, Masallı r-nu, Quba r-nu və s.

2) Şəhər – şəhər, kvartal, park, küçə, meydan, qəbiristan və s. ərazinin xüsusi adı mənasında işlənir. Məs., Bakı şəhəri, Lenin meydanı, Fəxri xiyaban, Nizami parkı, Mil düzü, Lənkəran-As-tara zonası və s.

3)Təbii xoronim .Hər hansı təbii ərazinin xüsusi adlarına təbii xoronim deyilir. Məs., Şirvan düzü, Muğan düzü, Mil düzü, Lənkəran-Astara zonası və s.

3. Oronimlər. Oronim yunanca “oros-dağ” və “onim-ad” sözlərindən əmələ gəlmişdir və yer səthinin relyefində olan hər hansı elementin xüsusi adı, eyni zamanda hər hansı oroqrafiya (fiziki coğrafiyanın yer səthinin relyefini, dağları öyrənən şöbəsi), obyektı mənalarda işlənir. Oronimlərə dağ, təpə, gədik, aşırım, soyumuş vulkan, dərə, düzən və s. adları daxildir. (8-164).

“Oronimika” oronimlərin meydana gəlməsi, inkişafı və funksiyasının qanunauyğunluqlarını öyrənir. Azərbaycan dilində mövcud olan oronimlərin məcmusuna oronimiya deyilir. Böyük Qafqaz, Kiçik Qafqaz, Talış dağları, yaxud Talış silisi, Savalan dağları, yaxud Talış silsiləsi, Savalan dağları, Samur silsiləsi, Heydərbaba dağları, Daşüz silsiləsi, Bozdağ silsiləsi, Murovdağ silsiləsi, Zəngəzur silsiləsi, Bərgüşad silsiləsi, Şahdağ, Qaratəpə dağı, Uzunqaya və s.

Bu nümunələrdə Qafqaz dağları “Böyük Qafqaz” və “Kiçik Qafqaz” şəklində yazıldığı üçün, onlar birinci növ təyini söz birləşməsi formasında olan oronimik birləşmələrdir. Digər nümunələrin, demək olar ki, hamısı ikinci növ təyini söz birləşməsi formasında olan dağ adlarıdır. Burada birinci tərəf dağın xüsusi adı, ikinci tərəf isə dağ, silsilə və s. coğrafi terminlərdən ibarətdir. Birinci tərəflər həm sadə (Talış, Savalan, Samur və s.), həm də mürəkkəb (Daşüz, Bozdağ, Qaratəpə, Uzunqaya, Heydərbaba, Şahdağ və s.) söz formasındadır. Onların komponentləri arasında da müxtəlif sintaktik əlaqələr mövcuddur.

4. Hidronimlər. Hər hansı təbii (okean, dəniz, göl, çay, buلاق) və ya süni yolla yaradılmış su obyektlərinin, bataqlıqların xüsusi adlarına hidronimlər deyilir. Hidronim-yunanca “su” və “ad” sözlərindən əmələ gəlmişdir. Hidronimika – isə hidronimlərin meydana gəlməsi, inkişafı və funksiyasını öyrənən elm sahəsidir. Hidrologiya, hidroqrafiya, mikrohidronimlər də (su quyuları, bulaqlar, küçələrdə qoyulmuş su kranları, su köşklərinin xüsusi adla-

rı və s). buraya daxildir. Hidronimlərin əsasən okeanonim, pelaqonim, limnonim, potamonim, kelonim kimi növləri vardır.

1) **Okeanonim** – yunanca “okean-böyük, sonsuz dəniz” və “onim-ad” sözlərindən əmələ gəlib və “okean adı” deməkdir. Okeanonim həm də dəniz, körfəz, boğaz axıntı (cərəyan), sualtı landşaftın (səthinin) hər hər hansı sahəsinin, eyni zamanda çökəklər, hündürlüklər –sıra dağlar, təpələr, yarğanların və s. xüsusi adlarını da əhatə edir: Sakit okean, Hind okeanı, Atlantik okeanı, Şimal Buzlu okeanı, Oxot dənizi, Benqal körfəzi; Mariansk çökəkliyi, Qolfstrim, Bayins hündürlüyü, Sadko navalçası, Malakski boğazı, Lonq-Sand dayazlığı, Te-Dip-Qrus çökəkliyi və s. (44 – 93).

Okeanların heyvanlar, bitkilər aləmini, relyefini, təbii şəraitini və s. müxtəlif alimlər də tədqiq edirlər. Onomastikada isə okean, dəniz və s. ilə əlaqədar olan xüsusi adlar öyrənilir.

2) **Pelaqonim** –yunan sözüdür, «dəniz adı» deməkdir. Dənizlərin və onların müəyyən hissələrinin (körfəz, boğaz və s.) xüsusi adlarına pelaqonim deyilir: Xəzər dənizi, Qara dəniz, Aral dənizi, Baltik dənizi, İran körfəzi, Berinq boğazı və s.

3) **Limnonim** – yunanca «göl adı» deməkdir. Hər hansı göl, süni göl və nohurun xüsusi adına limonim deyirlər: Göygöl, Maralgöl, Urmiyə gölü, Sevan (Göycə) gölü, Mingəçevir su anbarı, Ceyranbatan gölü, Masazır gölü, Ağgöl, Mehmangöl, Acınohur gölü və s.

4) **Potamonim** – yunanca «çay adı» olub, hər hansı çayın xüsusi adı deməkdir: Kür çayı, Araz çayı, Viləş çayı, Arpaçay, İncəçay, Qabırçı çayı, Zəyəm çayı, Həsənsu çayı, Oxçu çayı, Talla çay və s.

5) **Gelonim**. Bataqlıq və bataqlaşmış yerlərin xüsusi adlarına gelonim deyilir. Azərbaycan SSR-nin ərazisində, xüsusən Kür-Araz və Lənkəran ovalıqlarında çoxlu batatlıqlar və otlu bataqlaşmış yerlər olsa da, onların hələ də xüsusi adları yoxdur.

Hidronimlərin ayrı-ayrı növlərinin adlanmasında da müəyyən fərqlər diqqəti cəlb edir. Məsələn, bütün okeanonim və pelaqonimlər ad birləşmələrindən ibarətdir və əsasən birinci (Sakit

okean, Şimal Buzlu okean, Qara dəniz və s.), ikinci növ təyini söz birləşməsi (Hind okeanı, Benqal körfəzi, Xəzər dənizi, Berinq boğazı və s.) formasındadır. Bu onomastik birləşmələrin birinci komponentləri (adətən bunlar da leksik cəhətcə müxtəlif olub, antroponimlərdən, etnonimlərdən, əlamət, səmt və s. bildirən xüsusi və ümumi sözlərdən düzəlir) xüsusi ad, ikinci komponentlər isə okean, dəniz, körfəz, boğaz, dayazlıq və s. kimi ümumi sözlərdən ibarət olur. Limnonim və potamonimlərdə (göl və çay adlarında) isə, adətən, mürəkkəb söz (Göygöl, Maral göl, Arpaçay, Köndələnçay, Göyçay, Qozluçay, Əyriçay və s.) və söz birləşməsi (Göycə gölü, Ceyranbatan gölü, Böyükşor gölü, Kür çayı, Araz çayı, Sumqayıt çayı, Viləş çayı və s) formasındadır. Mürəkkəb söz formasında olan göl və çay adlarının ikinci komponentləri “göl” və “çay” sözlərindən ibarətdir. Söz birləşməsi formasında olan göl və çay adlarının birinci komponentləri, adətən, xüsusi ad (onlar da müxtəlif xüsusi və ümumi sözlərlə ifadə olunmuşdur), ikinci komponentlər isə mürəkkəb söz formasında olan limnonim və potanonimlərdə olduğu kimi, “göl” və “çay” sözlərindən düzəlir.

5. Urbanonimlər. Toponimlərin ən geniş sahələrindən biri olan urbanonim (urbanim) şəhərdaxili topoqrafik obyektlərin xüsusi adlarıdır. Urbanonimlərin aqronimy aqronim və hodonim kimi növləri vardır.

1) **Aqronim** – meydança və bazarların xüsusi adlarıdır: V. İ. Lenin adına meydan, Gənclər meydanı, Füzuli meydanı; Nərimanov rayon kolxoz bazarı, Sabunçu kolxoz bazarı və s. Azərbaycanın bütün rayon mərkəzlərində, hətta qəsəbələrdə də xüsusi adları olan bazarlar və meydanlar vardır.

a) **Aqronim** – hər hansı rayonun, kolxoz və ya sovxozun müəyyən tarla, sahə, ərazi, əkin yeri, düzənlik, biçənək, ot yeri və s. yerlərin xüsusi adları deməkdir. Məsələn, Masallı rayonunun «Pravda» sovxozunun ərazisində aşağıdakı aqronimlərə rast gəlmək olur: Akqobu, Çəltiklik, Komatlıq, Şərif yeri, Xocavar yeri, Həsənpaşa bərəsi, Tutünlük, Meşəqırağı, Qum quyusu, Tutluq və s.

Azərbaycan dilində işlənən aqronom, aqronomiya (1. əkinçilik və kənd təsərrüfatı elmi; 2. əkinçilik və kənd təsərrüfatı sahəsində görülən əməli iş), aqrotexnika və s. sözlər də aqronim termini ilə əlaqədardır.

3) **Hadonim** – alman sözüdür və küçə, yol, prospekt adı deməkdir. Şəhər daxilində ardıcılıqla yerləşən obyektlərin – prospekt, küçə, yol, döngə, keçid və s. obyektlərin xüsusi adlarının çəmi hodonimiya adlanır: Moskva prospekti, Nərimanov prospekti, Kirov prospekti, Neftçilər prospekt; Nizami küçəsi, Səməd Vurğun küçəsi, M. F. Axundov küçəsi, Ayna Sultanova küçəsi və s.

Nümunələrdən görüldüyü kimi, küçə adları müxtəlif komponentli söz birləşmələri formasındadır. Onların birinci tərəfləri həm xüsusi adlar (ad, familiya, ad-familiya, inisial-familiya, təxəllüs, ad-təxəllüs və s.) və xüsusiləşmiş apelyativlərdən düzəlir. İkinci tərəflər isə prospekt, küçə və s. bildirən sözlərdən ibarət olur. Çox vaxt küçələrdə – binaların qarşısında və ya tinlərdə yazılmış küçə adlarının yanında “küçə” sözü yazılmasa da, adın hansı funksiya daşdığı və lövhənin nə məqsədlə ora vurulduğu asanlıqla təsəvvür edilir.

Digər toponimlər kimi, hadonimlərin də hər birinin özünə məxsus yaranma tarixi vardır. Yazıçı Qılman İlkin “Nizami küçəsi” adlı məqaləsini bu küçənin tarixinə həsr etmişdir. Küçənin tarixini öyrənmək isə şəhərin tarixini öyrənmək deməkdir. Şəhərin tarixi isə xalqın tarixi və bu gündür. Müəllif yazır: “Böyük Oktyabr inqilabından əvvəl Bakının ən gözəl küçələrindən biri Torqovi (indiki Nizami) küçəsi olmuşdur. Bu küçədə böyük, yaraşlıq mağazalar, restoranlar və tamaşa müəssisələri yerləşirdi. Buna görə də o, həmişə gür və izdihamlı olurdu. Marninski (indiki Korqanov) küçəsindən Qaraşəhər yolunun üstündəki dəyirmanlaradək uzanan Torqovi küçəsi adından görüldüyü kimi, ticarət mərkəzi idi. O, ensiz bir dalanla keçmiş Qubernski küçəsi ilə birləşirdi. Sonralar dalan sökülmüş və iki küçə birləşdirilmişdir. İndi Nizami küçəsi Bakının ən uzun küçələrindəndir. O, baş-

lanğıcını Yuxarı Dağlıq küçəsindən götürərək Qaraşəhər küçəsinə dək uzanır” (“Bakı”, 7. 6. 1983).

Bakı urbanonimlərinin hərtərəfli öyrənilməsində Moskvada nəşr olunan “Moskva küçələri” kitabından bəhrələnmək olar.

6. Drinonimlər. Drinonim yunanca «meşə adı» deməkdir. Hər hansı meşənin və ya meşəni müəyyən hissəsinin xüsusi adına drimonim deyilir: Lənkəran meşəsi, Laçın meşəsi, Zaqatala meşəsi, Masallı meşəsi; Palıdlıq, Qovaqlıq, Dəmirlik, Nillik (Masallı meşəsinin müxtəlif sahələri) və s.

7. Dromonimlər. Dromonim yunan sözü olub, «dromos – yüyürmə, qaçma, hərəkət, yol» və «onim» sözlərindən əmələ gəlmiş, hər hansı yerüstü, yeraltı, su, hava nəqliyyat yolunun xüsusi adı deməkdir (44). Bakı – Moskva dəmir yolu, Moskva – Bakı hava yolu, Baykal-Amur magistralı, Bakı – Yerevan şosse yolu, Volqa – Don kanalı, Bakı metrosu, Bakı soveti – Neftçilər metro xətti; Bakı – Batumi neft kəməri – ölkədə magistral neft kəməridir. (ASE, 1. səh. 571) və s.

Dromonimlərin hər birinin yaranma tarixi vardır. Yollar içərisində ən qədimi karvan yolu olmuşdur. Sonra tədricən su yollarından istifadə olunmuşdur. Daha sonra şosse, dəmir yolları, elektrik dəmir yolları, hava yolları, yeraltı yollar (metrolar, bir yerdən başqa yerə ötürmək üçün su, qaz, neft kəmərləri) xalqların istifadəsinə verilmişdir. Bunların hər biri maraqlı və geniş tədqiqat obyektinə çevrilə bilər. Məsələn, Bakı – Krasnovodsk dəniz yolu haqqında oxuyuruq: “Bakı – Krasnovodsk bərə yolu – Xəzər dənizinin Bakı və Krasnovodsk portları arasında dəniz yolu, 1962-ci ildə açılmışdır. Uzunluğu 306 km-dir. Bu yolda “Sovet Azərbaycanı”, “Sovet Türkmənistanı” «Sovet Özbəkistanı”, “Həmid Sultanov” və “Sovet Qazaxıstanı” gəmi bərələri işləyir. Gəmi-bərələri məsafənin 12 saata qət edir. Hər biri onlarla vaqon və 350 sənişin götürə bilər. Gəmi-bərələr yük dövriyyəsinə artırmaqla yükvurma və yükboşaltmanın maya dəyərini aşağı salır” (ASE, 1).

Dromonimlərin hamısı mürəkkəb və sadə ad birləşmələrindən ibarətdir. Tərkibindəki sözlərin sayından asılı olmayaraq on-

lar iki hissədən ibarət olur. Birinci tərəf nəqliyyatın mənsub olduğu obyekt arasında nəqliyyat əlaqəsi olan yaşayış məntəqələrinin xüsusi adları (Azərbaycan, Moskva – Bakı, Bakı – Tbilisi, Baykal – Amur və s.), ikinci tərəflər isə nəqliyyat vasitəsinin ümumi adıdır, (dəmir yolu, hava yolu və ya xətti, neft kəməri, su yolu və s.).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, nəqliyyat vasitələrinin özü (məs., “Bakı – Moskva” qatarı, “Azərbaycan” qatarı, «Dostluq» qatarı, “Sovet Azərbaycanı” gəmisi, “TU–134” sərnişin təyyarəsi, “Bakı – Şamaxı” avtobusu və s.) dromonimlərə daxil deyildir. Çünki onlar onomastikanın başqa şöbəsinə aiddir.

ZOONİMİKA

Zoonim – yunan sözüdür, yunanca “zoo heyvan, heyvanlar aləmi” və “onim” sözlərindən düzəlmişdir. Bu termin onomastikada “heyvan və quşların xüsusi və ümumi adı” mənasında işlənir. Zoonimlərin məcmusu isə zoonimiya adlanır.

Zoonimika – onomastikanın müstəqil bir şöbəsi olub, bütün heyvan və quşların ümumi və xüsusi adlarının meydana gəlməsi, funksiyası, leksik-semantik mənası, qrammatik xüsusiyyətlərini öyrənir.

Azərbaycan zoonimləri haqqında bu vaxta qədər bir neçə məqalə yazılsa da, o, ətraflı tədqiq olunmamışdır. “Azərbaycan dilində heyvanların xüsusi adlarını ifadə etmək üçün zəruri olan ümumiləşmiş bir söz (termin) yoxdur. Bəzən “heyvan ləqəbi”, “canlılara verilən ləqəb” və s. terminlər işlənir ...Biz hələlik “zoonim” terminindən istifadə edirik” (3-14).

Doğrudan da, heyvan və quşların xüsusi adlarının “ləqəb” adlanması faktlarına çox təsadüf olunur. «Koroğlu» dastanının yeni qollarında oxuyuruq: “Zəncir Həmid Ağ atı, Eyvaz Düratı, Nigar və Hürü xanım isə özlərinin «Qızıl gül» və «Çiçək» ləqəbli atlarını mindilər” («Azərbaycan dastanları» (Bakı 1977, səh. 128). “Maraqlıdır ki, bu halların ikisində dişi qazı tovlayıb

öz erkəyindən ayıran Ado ləqəbli bir erkək qaz olubdur” (“Elm və həyat” jur., №8 1984. səh. ,28) və s.

Bu nümunələrdə “ləqəb” termini “ad” ilə əvəz olunsaydı daha düzgün olardı. Heyvan və quş adlarının Azərbaycan onomastikasında “zoonim” adlandırılmasını çox düzgün, təbii və elmi hesab edirik.

Zoonimlər heyvan və quşların ümumi adlarını (it pişik, at, inək, ayı, canavar, pələng toyuq, sərçə qartal, qırqovul və s.), həm də xüsusi adlarını əhatə edir. Lakin biz burada təkcə onların xüsusi adlarından bəhs edəcəyik.

Azərbaycan folklorunda, klassik və bədii ədəbiyyatda canlı danışq dilində zəngin leksik semantik və qrammatik xüsusiyyətlərə malik zoonimlər mövcuddur. Hətta folklorlarda hut-hut, İsaq – Musaq, Şanapipik, Yapalaq, Turac, Bülbül və s. Quşların özləri və adları ilə bağlı olan müxtəlif əfsanələr də vardır. (“Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası”, 1 c. Bakı, 1982, səh. 30-39).

İnsanlar, adətən, ev heyvanı və quşlarına xüsusi adlar verirlər. Lakin həyatda və bədii ədəbiyyatda əhliləşdirilmiş çöl heyvanının və quşlarının xüsusi adlarına da çox təsadüf olunur.

Onun (meymunun) adı “Ceko” idi. Mən alan gündən «Çırt-dan» oldu (H.Qocayev. “Tamamlar ölkəsində”). Krivoy Roq şəhərinin Maqadansk küçəsindəki evlərdən birində Şərif və Tanqo adlı şirlərlə ...tanış olmaq mümkündür (“Azərbaycan pioneri”, 25. 6. 1976), Ülkər uşaqlarla deyil, Pələngin küçüyü Ağbiləklə oynayırdı (Əfqan). İmamverdi baba sərçəni qırmızı rəngə boyamışdı. Ona görə Nurəddin ona Qızılca adı qoymuşdur (S.S.Axundov). Soltanı, elə başqalarını, xüsusən də uşaqları əyləndirən meymun idi. Adı da yadında qalıb. Çita (S.Azəri). Yazıçı V. Nəsinin bir hekayəsi “İsa-Musa nəğməsi” adlanır ki, burada hadisələr bu quşların adları və nəğmələri ilə əlaqələndirilmişdir və s.

Müasir dövrdə bütün zooparklarda, sirlərdə, sərhəd zastavalarında, hətta xüsusi evlərdə saxlanılan çöl heyvan və quşlarının da xüsusi adları vardır.

“Bütün qədim xalqlar kimi, Azərbaycan xalqı da təbiət aləminə canlılara, xüsusilə təsərrüfatda çox xeyirli olan ev heyvanlarına həmişə yüksək insani münasibət bəsləmişdir ki, bunun bir təzahürü də onlara verilən xüsusi adlarda özünü göstərir. Bu adlar insanın həmin canlılara rəğbətini, onları əzizlədiyini əks etdirir” (3).

İnsanlar heyvanlara ad verməklə həm onları bir-birindən fərqləndirir, həm də o, heyvanlarla danışıq bilməsə də, bir növ özü ilə onlar arasında müəyyən ünsiyyət yaradır. Heyvanlar həyata xüsusi adı olan ev quşları, əhliləşdirilmiş vəhşi və çöl quşları adları ilə çağırılanda, onlar çağırılan yerə gəlir, sahiblərinin səsinə tanıyır, müxtəlif təqlidi sözləri “başa düşürlər”. Biz “cib, cib” deməklə cücələri, “düd, düd” yaxud “dən, dən” deməklə toyuqları yeməyə çağırır, “kiş, kiş” deməklə onları qova bilir “Piş, piş” deyəndə pişik bizə yaxınlaşır, bərkdən “şşqq, pişt” deyəndə isə onlar bizdən uzaqlaşır. Rus ailələrində saxlanan pişiklər isə “pis, piş”i başa düşmür, çünki onlar “kis, kis”ə alışımlar.

İnəkləri, atları, itləri adları ilə çağıranda, bizə yaxınlaşır. İtlərə “qıs, qıs” və ya “bas, bas” deməklə onları ov, insan və heyvan üzərində hücumu göndəririk və s.

İnsanla heyvan və quşların arasında yaranan bu ünsiyyətin nəticəsidir ki, Azərbaycan dilində yüzlərlə təqlidi sözlər yaranmışdır. “Canlı və cansız əşyaların çıxardığı müxtəlif səslərə təqlidi sözlər deyilir... Obrazlı sözlər görmə duyğuları ilə bağlıdırsa, səs təqlidi eşitmə duyğuları ilə bağlıdır” (səh. 7).

Demək, təqlidi sözləri iki qrupa ayırmaq olar: 1. canlılarla (insandan başqa), 2. cansızlarla əlaqədar olan təqlidi sözlər.

Canlılarla (heyvan, quş və s.) bağlı olan təqlidi sözlər onların çıxardığı səslər əsasında yaransa da, onları zoonimlərlə qarışdırmaq olmaz. Təqlidi sözlər (burada ancaq heyvan və quşlarla əlaqədar olanlardan söhbət gedir:) eşitmə duyğuları ilə əlaqədar dırsa, zoonimlər həm eşitmə, həm də görmə duyğuları ilə bağlıdır. Məsələn, qarğa və qaz kollektiv (ümumi) adları həmin quşların çıxardığı «qar, qar» «qa, qa» təqlidi sözü ilə əlaqədar olaraq yaranmışdır. «Boz at», «Alapaça», «Alaca» və s. fərdi zoo-

nimlər isə görmə duyğularımızla əlaqədar olaraq yaraşmışdır. «Dəcəl» inək adı onun hərəkəti, vərđişi ilə, «Prut» at adı onun yetişdirildiyi ərazi və s. ilə əlaqədar olaraq meydana gəlmişdir.

Canlılarla bağlı olan təqlidi sözləri, heyvan və quşların xüsusi adlarını “zoonim dil” də adlandırmaq olar. “Zoonim dil” insanlarla heyvan və quşlar arasında ünsiyyət yaratmağa xidmət edir. Yəqin ki, dilimizdə mövcud olan “quş dili”, “qarğa dili” kimi ifadələrin meydana gəlməsi də təsadüfi deyildir. Lakin heyvan və quşların öz aralarında mövcud olan ünsiyyət kimi, insanlarla heyvan və quşlar arasında olan ünsiyyət də hələ alimlər tərəfindən tam öyrənilməmişdir. “İnsanın və bütün başqa canlıların «dilini», habelə müxtəlif dilxarici sistemləri (yol işarələrini, vitrinlərin, xəritələrin, sxemlərin və s. dilini) öyrənən semiotika elmi hələ çox gəncdir. Semiotika işarələr nəzəriyyəsi və ya işarələr haqqında elm deməkdir” (11-105).

“Orta əsrlərdə isə dilin yalnız insana məxsus olduğu göstərilirdi. Lakin alimlər sübut etmişlər ki, heyvanların da dili vardır. İnsan dili ilə müqayisədə heyvan dili çox bəsit və yoxsuldur. Lakin hər halda heyvan dili vardır. Qarışqalar, arılar, toyuqlar, cücələr, itlər, pişiklər meymunlar, delfinlər, qazlar, qarğalar və s. canlılar işarələrdən istifadə edirlər (burada “siqnal” yox, məhz “işarə”dən söhbət gedir)” (11-107).

Demək, heyvan və quşların dili olmasının sübutu yeni olsa da, Azərbaycan xalqı lap qədim dövrlərdən başlayaraq heyvan və quşların çıxardığı səslər əsasında müəyyən sözlər yaratmış, hətta bir çox heyvan və quşu bu sözlərlə adlandırmış, onlara adlar da vermiş və bu adlarla çağırmışlar. Heyvan və quşların müəyyən cinsləri onları anlamışlar. Bu da insanlar ilə digər canlılar arasında istifadə olunan ünsiyyətdən başqa bir şey deyildir.

Məşhur ingilis alimi Konrad Lorentsin “Boz qazların bir ili” adlı əsərində deyildir: «Emosionallıq baxımından heyvanlar insanlara bizim hesab etdiyimizdən daha çox yaxındır. Fərqli cəhət, əsasən, rasionallıq düşünmək qabiliyyətidir. Bu, beynin bizə məlum olan struktur və funksiyaları ilə də təsdiq olunur. İnsanlarda olduğu kimi, heyvanlarda da mühakimə işi ön beyində ge-

dir, emosional sinir nahiyyəsi isə beynin daha dərin qatlarında yerləşir. Ön beyinlər arasındakı fərqlənmiş böyüklüyünə baxmayaraq, bu nahiyyələr heyvanlarda, demək olar ki, fərqlənmir” (“Elm və həyat”, № 8, 1984. səh. 29).

Heyvanlar və quşlar üzərində maraqlı müşahidələr və elmi təcrübələr aparan Konrad Lorents bu kitabında bunlarla əlaqədar olaraq orijinal nəzəri fikirlər söyləmişdir. O, Ado (erkək), Suzanna-Elizabet (dişi), Selma (dişi), Kamilla (dişi), Kalvin (erkək) adlı qazlar üzərində üç ilə qədər müşahidələr aparmış, onların sevgisindən, həm alimlə, həm də bir-biri ilə dostluğundan, onların qısqançlığından, kədər və sevincindən söz açmış və elmi nəticələr çıxarmışdır. Alim yazır: “Qazlar həqiqətən insan kimi qəm-qüssə çəkir, özü də bu heç də antropomorfizm, yəni insani hisslərinin mexaniki şəkildə heyvanlara münqar edilməsi demək deyildir... Qaz və itlərdə qəm və kədərini fizioloji əlamətləri insanda olduğu kimidir” (yenə orada, səh. 29).

Demək, insan və heyvan orqanizminin fizioloji yaxınlığı insan ilə heyvanların öz aralarında az və çox dərəcədə ünsiyyət yaratmasına kömək etmişdir. İnsan məişət və təsərrüfatda ən çox at, it, inək, camış, öküz, kəl, qoyun, keçi, toyuq, xoruz, dəvə və s. heyvan və quşlarla bağlı olur. Elə buna görə də Azərbaycan zoonimləri içərisində onların adlarına daha çox təsadüf olunur. Sirk və heyvanxanalarda “işləyən” bütün heyvan və quşların da xüsusi adları vardır.

1. **At adları.** İnsanların ilk əhliləşdirdikləri heyvanlardan biri də atdır. “Azərbaycan xalqı atı həmişə yüksək qiymətləndirmiş, onu «igidin qardaşı» hesab etmişlər. Dilimizdəki bir sıra ifadələr xalqın atı necə qiymətləndirdiyini göstərir. At igidin yaraşığıdır. At muraddır. Atın kəmini tutmayan yolda qayada qalar. At yeriməklə, insan biliklə. At ölər, meydan qalar, igid ölər, ad-san qalar. At yeməyən acı otlar bitməsə yaxşıdır... At qədim İranda qüdsiyyət daşıyan bir heyvan sayılırdı. Atın hətta padşah seçkisində də böyük rolu vardı” (3-17).

Folklor nümunələrində çoxlu at adlarına rast gəlirik. Bu nümunələrdə at nəinki insan övladının ən yaxın köməkçisi, hətta

ona zamanı qabaqlamaq imkanı verən bir qüvvədir. Məsələn, formalaşma dövrü “Dədə Qorqud” dastanlarından da qədim hesab edilən “Qaraoğlu” dastanında Qaralı bəy oğlu Sedrək bəy At bulağa su gətirməyə göndərir. Onun gətirdiyi su isə atanı ölümdən xilas etməli idi (bu süjet “Koroğlu”da da vardır). Sedrək nəsə bulaq başında yatır, ayılında başını Simnar xanımın dizinə üstündə görür. Atasının tapşırığı ilə onunla çox əylənməyib tez Qor ata minib qaçmaq istəyir. Qor at qanadıyla onu vurur və “Xan pərinin cavabını de” deyir. Nəhayət, Sedrək bəy Simnar xanımın məsləhəti ilə sehrli məkandan xilas olur (“Azərbaycan dastanları”, Tərtib edən: Azad Nəbiyev, Bakı, 1977, səh. 39). “Koroğlu” dastanında isə Qırat Koroğlunun ürəyindən keçənləri başa düşür, onun istədiyini kimi hərəkət edir.

Çox maraqlıdır ki, bir çox folklor nümunələrində at adlarının meydana gəlməsi eynidir. Hətta adlar da bir-birinə uyğun gəlir. Məs., “Qaraoğlu” dastanında Qaralı bəyin məsləhəti ilə Sedrək bəy “Atlar atı al-qırmızı madyan”ı minib Ceyhun çayının sahilinə gəlir. Gül vadidə atı buraxır. Sudan çıxan ayğırla madyan görüşüb cütləşir. Bu zaman Sedrək bəyin oturduğu qara daşdan ətrafa od-alov fışqırır. O bu sirri gizli saxlayır və nəhayət, Qor at doğulur.

“Dədə Qorqud” dastanlarında Ağ bədöy, Köy bədöy, Boz aygır, Qonur at, keçi başlı Keçər aygır, toğlu başlı Duru aygır və s. kimi at adlarına rast gəlirik. Bunlardan Duru aygır və “Qaraoğlu” dastanındakı Qor at “Koroğlu” dastanındakı Qırat və Dürat (bu, “Duru at” adının qısaldılmış və fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır) adlarına uyğun gəlir. Duru aygırın meydana gəlməsi haqqında folklorda bir məlumat olmasa da, Qor at isə dərya atından – oddan-alovdan törəmişdir. Qırat və Düratda dərya atı cinsindəndir. M.H.Təhmasib haqlı olaraq yazır: “Zənnimizcə, Qırat – “od at” deməkdir. At qədim təsəvvürdə çox zaman dörd ünsürlü, yəni ab-atəş-xak-badla əlaqələndirilmişdir. Od-atəş-ildırımın da zoomorf surətdə olduğu kimi qaranlıqla, eləcə də yağışla, su ilə bağlı olduğu məlumdur” (22-142).

Ölməz sənətkarımız Nizami Gəncəvinin əsərlərində də “Qırat” adına rast gəlirik. Lakin şair İsgəndərin mindiyi Qıratı reallaşdırmış, onu Çin xaqanının hədiyyəsi kimi göstərmişdir. İsgəndər kimi bir qəhrəman ancaq Qırat kimi bir ata minməliydi:

Atıldı Qırata, odlu bir şimşək.
Onu Çin xaqanı vermişdi Çində,
Doğmuş böyük Çinin göy töyləsində
 (“Şərəfnamə”, səh. 316)

Nizami Gəncəvi “Xəmsə”də dəfələrlə əfsanəvi dəniz atına işarələr etmiş və təşbeh kimi işlətmişdir:

Geçə otlığından, sərxoş olaraq
Ay kimi gəlmişdi əldə şəbçirəq
 (“İskəndərnamə”)

Əfsanələrə görə şəbçirəq elə bir gövhərdir ki, dəniz atı sahilə otlamağa çıxarkən onu özü ilə çıxarır, işıqda otlayır, doyub məst olandan sonra yenə o gövhəri özü ilə dənizə aparır.

H. Həmid “At surəti” adlı məqaləsində respublikamızın bəzi rayonlarında qəbirüstü daşlarda həkk olunmuş at heykəllərinin əsl mahiyyətini atın insan həyatında oynadığı rol ilə əlaqələndirir. “Əcdadımızın inamına görə o biri dünya ilə bu dünya arasında guya, böyük bir sədd – çay var. Həqiqi mənada, bu, ölümlə-olum arasındakı sərhəd kimi izah oluna bilər. Ən maraqlısı isə ölənin insanın at belində o biri dünyaya getmək məsələsidir” (“Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 31. 8. 1984).

Əgər bu, irəlidə deyildiyi kimi, kainatın, o cümlədən insan və atın od, su, torpaq və havadan əmələ gəlməsi dini təsəvvürlər ilə əlaqədardırsa, onda qəbirüstü daşlarda mövcud olan öküz, qoç və s. heyvan şəkillərini nə ilə izah etmək olar?

Bizə elə gəlir ki, qəbirüstü daşlarda mövcud olan heyvan şəkilləri şəxsin mənsub olduğu qəbilə və tayfanın adı (totemi) ilə əlaqədardır. Məlumdur ki, qədim türklərdə heyvan və quş adlarından totem kimi geniş istifadə olunmuşdur. “Elə Oğuzun atasının öküz, Aqşinin atasının key qurd, altaylarda ulu əcdad Nişi-

dunun anasının qurd totemi olması buna yaxşı misaldır. Yakutlarda Qu quşu ulu nənədir. Azərbaycan nağıllarındakı aygır Həsən, uyğurlardakı Tutluq Batur obrazları belə bir inamın təzahürüdür”. (19-23).

Qədim türklərdə ad (şəxs adı) “at” şəklində işlənmişdir. İlk baxışda elə hiss olunur ki, “ad” və «at» arasında heç bir bağlılıq ola bilməz. Əslində isə Azərbaycan və digər türk dillərində atın bu qədər yüksək qiymətləndirilməsinin əsas səbəbi “ad” (şəxs adı) ilə «at» (heyvan) sözlərinin eyni mənə ifadə etməsi ilə bağlıdır. Şəxsə ad verəndə elə at da verilirdi. Ad almaq həm də at almaq demək idi.

Keçmişdə körpə ilk dəfə mənsub olduğu qəbilənin adı totemi ilə adlanardı. Gənclikdə isə ona göstərdiyi igidliklə əlaqədar olaraq əsil ad verilərdi. Bu ənənəyə “Dədə Qorqud” dastanlarında da təsadüf olunur. Yeni ad alan gəncə at da, bəylik də, mülk də, bəyliklə birlikdə müəyyən vəzifə də verilərdi.

XIX əsrin II yarısına qədər Sibirdə yaşayan bir çox türkdilli xalqlarda bu ənənə yaşamaqda idi. On yaşından sonra gənci ata mindirib yoldaşları ilə ova göndərərdilər. O, ovdan qayıdıncə qəbilə və ailə başçıları məclis düzəldər və ovdakı hadisələrlə əlaqədar olaraq böyüklər ona əsil ad verərdilər.

Müasir Qvineya ölkəsində də şəxsi qəbilənin heyvan və quş adından ibarət olan totemi ilə çağırırlar. Orada hətta “sənin adın nədir?” əvəzinə, “o hansı heyvandır ki, sən onun ətinə yemirsən?” deyər soruşurlar.

Demək, qədim türklərdə heyvan və quş adlarından ibarət olan totemlər (müasir mənada, fəmiyyə funksiyası daşıyan totemlər əvvəllər qəbilənin, tayfa və ya nəslin adını bildirmiş, sonralar isə etnonimə çevrilmişdir) qəbilənin adından başqa, əsil ad funksiyası da daşımışdır. Buradan belə bir məntiqi nəticə çıxarmaq olar ki, müasir mənada başa düşdüyümüz zoonimlər antroponimlərdən əvvəl yaranmışdır, qədim insanlar heyvan və quşlara verdikləri adlardan özlərini adlandırmaq üçün də istifadə etmişlər. Zoonimlər əvvəl heyvan və quşları, sonra isə insanları eyni dərəcədə bildirməyə xidmət etmişdir. Özü də ən qədim

dövrərdə zoonim və antroponim arasında heç bir sərhəd yox imiş. Bu sərhəd müxtəlif ad sistemlərinin meydana gəlməsindən, insan və heyvanlara verilən adlar qrupu yaranandan sonra diqqəti cəlb etmişdir. Elə buna görə də onomastikada antroponimika və zoonimika müstəqil sahələr hesab edilir.

Toponimlərin əsasən etnonimlərdən (qəbilə və tayfa adlarından) yarandığını nəzərə alsaq, onların zoonim və antroponimlərdən sonra yaranması fikrini irəli sürmək olar.

Qəbirüstü daşlarda çəkilən heyvan şəkilləri totemlərlə bağlı olsa da, folklorda at adlarının digər heyvanlara nisbətən daha çox işlənməsinin əsas səbəbi onların insanlara göstərdikləri xidmətlə bağlıdır. Dastan qəhrəmanlarını atsız təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Hətta “Koroğlu” dastanında bütün ziddiyyətlər ilk növbədə at üzərində qurulmuşdur. Dastanda Qırat dəniz ayğırının dölündən yaranmışdır. Koroğlu Qıratsız əsil qəhrəman olmazdı. Doğrudan da, onun düşmənləri Qıratı Koroğlunun igidlik və qəhrəmanlığına bərabər tuturlar. Koroğlunu gücsüz etmək üçün onu dəfələrlə Qıratsız qoymağa çalışırlar. Qırat Koroğlu üçün əvəzsiz bir xəzinədir. Keçəl Həmzə Qıratı oğurlayanda Koroğlu onu belə qiymətləndirir:

Əylən deyim Qıratın qiymətini,
Səksən min sərkərdə mala da vermə.
Səksən min ağ tüklü qəmər öyəcə.
Səksən min xəzinə pula da vermə.
Səksən min ilxıya, səksən min ata,
Səksən min mahaldan gələn barata.
Səksən min kotana, səksən min cutə,
Səksən min kotanlı kala da vermə.
Koroğlu dövlətin endirsin düzə,
Say götür hamısın səksən min yüzə,
Səksən min gəlinə, səksən min qıza
Səksən min ərgənə, dula da vermə.

Eyni sözləri Qaçaq Nəbinin Boz atı haqqında da söyləmək olar. Lakin Boz at adı at cinsindəndir.

“Koroğlu” dastanında ilk hadisələr Alı kişi (ata) dayçalar (at), Alı kişinin gözlərinin çıxarılması, dayçaların böyüməsi, sınaqdan çıxarılması, Rövşənin “Koroğlu” olması, Misri qılınca yiyələnməsi, atasının intiqamını alması ilə bağlıdır. Ata və at məsələlərinin ön plana çəkilməsi təsadüfi deyildir. “Ad” və “at” sözləri eyni sözlər olduğu kimi, “ata” sözü də “at” sözündən düzəlmişdir. Burada «at» kök, -a isə sözdüzəldici şəkilçidir. Azərbaycan dilində ağa, ala, ana, qara və s. sözlərdəki “a”-lar da sözdüzəldici şəkilçilərdir.

Atların və “at” adının insanlara bu qədər əziz və yaxın olmasının əsas səbəbi də məhz bundan ibarətdir.

At adları leksik-semantik cəhətcə də çox zəngin və rəngarəngdir. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Atın xarici görünüşü və rəngi ilə əlaqədar olanlar:

Ayın yanında o Şəbdiz bu gün,

Yüyürməkdə ona tay gələr Gülgün (N. Gəncəvi).

Şəbdiz adı “şəb-gecə”, yəni “qara” rəngi ilə bağlıdır. Şair dəfələrlə Şəbdizin rəngi haqqında məlumat verir:

Şəbdiz adlı qara atın olacaq...

Rəngi şəvə rəngi, Şəbdizdir adı...

Nə Şəbdizdən qara bir heyvan gördüm və s.

Gülgün adı isə farsca «gülgün» sözünün fonetik cəhətcə dəyişilmiş forması olub, “gül rəngi, qızılgül rəngində olan, al” deməkdir (12–306).

Rəxş Ə. Firdovsinin «Şahnamə» əsərində əsas qəhrəmanlardan biri olan Rüstəm Zalın atının adıdır. Rəxş müxtəlif hünər və fəvqəladə xasiyyətlərə malik bir at olmuşdur. O, Koroğlunun Qıratı ilə müqayisə oluna bilər. “Rəxş” fars sözü olub, «ağ ilə qırmızı və ya qara ilə qırmızı rəng» deməkdir (12-519).

“Sən demə, bu day Kəhərnişan madyanın balası imiş” (“Koroğlu”). Bizcə, “Kəhər» farsca «saman» mənasında olan “gah” sözündən (12, 276-287) və -ər şəkilçisindən olub, sarı, sarı-qırmızı, açıq-qırmızı rəngi deməkdir. “Kəhərnişan” isə “sarı-

qırmızı” mənasında işlənmişdir. “Alapaça” (“Koroğlu”) – “paçası ala olan” deməkdir.

Qarabayır atı – Orta Asiyada yerli at cinsi. Özbəkistanda qədim Orta Asiya arqamak atlarının monqol, türkmən və ərəb atları ilə cütləşdirilməsindən alınmışdır (ASE. II c.). Özü Qaraqaytağı minib, tək-tənha İsfahana yola düşdü (Azərbaycan nağılları. I c.).

2) Antroponimlərdən düzələn at adları (antropozoonimlər): Şümür Orucun atı (A.Mansurzadə), Budyonni atı – Sovet İttifaqının ən yaxşı minik at cinslərindən biri (ASE. II c.). Sərtib (qoşun başçısı, komandan: general deməkdir, (12-558) –Qarabağ atı cinsindən; Xurşid Banu Natəvanın atlarından biri (Q. Zakir. Əsərləri. Bakı, 1964, s. 29).

Hal-hazırda xalq arasında xüsusi atı olanların atlarının adı ya onun sahibinin adı (məs. Həsən atı, Bəhmən atı və s.), ya da onun alındığı və ya doğulduğu yerin adı ilə (məs. Salyan atı, Qarabağ atı və s.) ilə əlaqədar olur. Xalq arasında Həsən atı, Bəhmən atı ilə adlanan atlar isə sahibi tərəfindən tamam başqa ad ilə adlanır. Məs. Pəhləvan (çox yük götürdüyü üçün), Acgöz (çox yediyi üçün), Kəhər, Yorğa (rəng və yerişinə görə) və s.

3) Etnonimlərdən düzələn at adları (etnozoonimlər): Ərəbat (“Koroğlu”), Qırğız at – Qırğızıstan, Tacikistan, Özbəkistan və Qazaxıstan SSR-də yetişdirilən qədim yerli at cinsi (ACE. III. c.), Azərbaycan atı və s.

4) Toponimlərdən (hidronimlərdən düzələnələrə hidrozonim, oykonimlərdən düzələnələrə oykozoonim, oronimlərdən düzələnələrə orozoonimlər və s. deyilir) düzələn at adları: Boz atı Prut çayının adı ilə çağırırdım... Bir axşam Prutu dolama-dolama yollarla sürürdüm (“Azərbaycan pioneri”, 8. 12. 1976), Qarabağ atı, Qazax atı (Dilboz), Quba yorğası, Şirvan atı (Azərbaycan atları), Arden atı-ağır yük at cinsi. Belçikanın Arden yüksəkliyi rayonunda yetişdirilmişdir (ASE, I c.) və s.

5) Səma cisimlərinin adlarından düzələn at adları (kosmozoonimlər). «İndinin özündə də göy yəhərli, sarı yalmanlı «Ulduz» adlı atının belinə qalxdımı elə bilirsən qırğıdı uçur»

(«Azərbaycan jurn. №1. 1976). Qəmər (ərəbcə “ay” deməkdir (12–29) – Cahandar ağanın atı (İ. Şıxlı, Dəli Kür), “Oğlunun adını Şah İsmayıl qoy, Qəmərnişan madyanın da qulunu olar, onun da adını Qəmərday qoy”. “Azərbaycan dastanları”, III c.).

6) Atın müsbət keyfiyyətləri ilə əlaqədar olanlar: Əlyetməz – Onun (Xurşidbanu Natəvanın) zavodunda saxlanılan “Sərtib”, “Meymun”, “Əlyetməz” kimi məşhur atlar haqqında «Список пяти кавказских коней получившая госнаграды 1869 году» adlı sənəddə deyilir ki, knyaginya Usmiyeva “Əlyetməz” adlı Sarıyal atı üçün qızıl medal almışdır” (Q. Zakir, Əsərləri. Müqəddimə. Bakı, 1964, s. 29).

S.Vurğun “Xalqın bədii qüdrəti” adlı məqaləsində erməni xalq eposu “Sasunlu David»də təsvir olunan Cəlali atı haqqında yazır: “Cəlali çapırdı (burasını da qeyd edim ki, “cəlali” sözü azərbaycanca “cəlal” sözündəndir. “Cəlali” – öz sahibinə cəlal, şərəf gətirən mənəni verir). O çaparkən yerdən göyə od qalxır və bütün yer göyə qədər alova bürünür” (Əsərləri. V c. səh. 117).

7) Heyvan, quş və s. adları ilə əlaqədar olan at adları (zoo-zoonimlər). Bunların içərisində öz sürətləri ilə başqa heyvan və quşlara, zamana bənzədilən at adlarına da təsadüf olunur. Məs. Üqab-Həsərət Abbasın atının adı (F. Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı, II c. səh. 385). Üqab isə ərəb sözüdür və qaraquş, qartal deməkdir (12–656).

Tərlan – Ə.Məmmədخانlının “Ayrıldılar” adlı hekayəsində əsas qəhrəmanı İlyasın atının adı. İlyas bu atın gözəlliyinə, qaçışına o qədər aludə olur ki, axırda öz sevgilisi Adiləni unudur (S. Vurğun. Əsərləri. V c. səh. 81). Zaman–vaxtilə İngiltərə kraliçasına hədiyyə göndərilmiş Qarabağ atı (B. Vahabzadə. Qarabağ atı. “Azərbaycan” jurn. № 2. 1977. s. 3).

Bunlardan başqa leksik mənası bizə bəlli olmayan digər at adlarına da rast gəlmək olur. Döldül at (Azərbaycan antologiyası. II ç. Bakı, 1968), Zülcinah – İmam Hüseynin atının adı (F. Köçərli), Cəbrayıl kişinin deyilənə görə malakan kəndində kimdənsə on min manata aldığı «Xarle» adlı ildırım sürətli hündür atı başımın üzərini almışdı (İ. Hüseynov. Saz) və s.

Hal-hazırda atçılıq təsərrüfatı ilə məşğul olan rayonlarımızda bütün atların xüsusi adları vardır. Onların toplanması, leksik-semantik və qrammatik cəhətcə tədqiq olunması çox maraqlı olar.

2. İnek adları. Heyvandarlıq təsərrüfatlarında, folklor və bədii ədəbiyyatda zəngin inək adlarına rast gəlmək olur. İneklər müxtəlif yaşlarında müxtəlif ümumi adlarla adlanırlar. Məs. “İnəyin balası bir yaşınacan buzov, iki yaşında dana (erkəyi də olur, dişisi də), üç yaşında erkəyi cöngə, dişisi düyə adlanır. Böyüyəndə dişisi inək, erkəyi öküz olur” (“Azərbaycan” jur. №9, 1975, səh. 19).

İnek adları da müxtəlif leksik-semantik mənələrə malikdir. Məs. Qızıl (S.S.Axundov), Maral (S.Vurğun), Günəş, Böyük mərcan (İ.Əfəndiyev), Xına, Alabəzək, Ağbaş, Sarıqız, Durna (Ə.Vəliyev), Sarı, Dəcəl, Muştuluq (C.Əlibəyov), Mərcan, Qara-göz, Dunay, Sarıgül (M.İbrahimov Əsərləri. VII c. səh. 293) və s.

İndi elə bir maldarlıq təsərrüfatı tapmaq olmaz ki, orada bütün inəklərin xüsusi adları olmasın. Xüsusi inəkləri olan şəxslər də onları xüsusi adlarla çağırırlar.

Kəlbəcər rayonunun məşhur sağıcısı Mərquş Bayramova bəslədiyi inəklərə verdiyi adlar və bunun əhəmiyyəti haqqında deyir: “Mələk xala mənə dedi ki, bala, inəklərinə ad qoy, çağıranda adıyla çağır, Doğrusu, əvvəlcə təəccübləndim, sonra isə gördüm ki, bunun özündə də bir həqiqət var. Elə ki, hər inəyi bir adla çağırdım, körpə kimi əzizlədim, oxşadım, mənə daha çox bağlandılar. İndi hansını çağırısam, naxırın içindən ayrılıb yanıma gəlir.

– Məsələn, hansı adlarla çağırırsınız? – mən maraqlandım.

– “Məxməzər”, “Şahnəzər”, “Maral”, “Sandıq”.

– Niyə məhz bu adlarla?

– Şahnəzər, Məxməzər bizim yaylaqlarımızın adlarıdır. Gözümü açandan bu yaylaqları görmüşəm.

– Bəs, “Maral”, “Sandıq”?

– “Maral” doğrudan da, marala bənzəyir. «Sandıq» isə... – sözünə ara verdi... Lakin tez də özünü ələ aldı: –Müharibədən

sonrakı illərdə anamın bir naxışlı sandığı vardı. O sandıq hamımızın güman yeri idi. Evimizdə heç nə olmasa da, elə bilərdim o sandıqda bir dünya-aləm var...” (“Kommunist” qəz. 28. 1984).

3. İt adları. Azərbaycan ədəbiyyatında, folklorda və canlı dildə çoxlu it adlarına rast gəlirik. Elə it saxlayan ailə tapılmaz ki, orada itə xüsusi ad verilməsin. Elə sərhəd məntəqələri yoxdur ki, itlərdən geniş istifadə edilməsin və onlar xüsusi adla çağırılmasın. Milis orqanlarının cinayətkarların axtarışı ilə məşğul olan şöbələrində də xüsusi öyrədilmiş itlərdən istifadə olunur. SSRİ-nin şimalında itlərdən qoşqu heyvanları kimi də istifadə olunur. Elə buna görə də ölkəmizdə it saxlama işinə xüsusi fikir verilir. Hər il Moskva və digər iri şəhərlərdə itlərin sərgisi keçirilir və öz “fəaliyyətləri” ilə seçilən itlər xüsusi medal və döş nişanları ilə təltif olunurlar.

Folklorda it qəhrəmanın ən yaxın köməkçisi, müdafiəçisi, çətin anlarda onu ölümdən xilas edən bir canlı kimi təsvir olunur. İnsanla itin dostluğu bir çox nağıl, dastan və rəvayətlərdə öz əksini tapmış, hətta bəzən it müqəddəsləşdirilmişdir.

Bəzən də şər qüvvələr aşıq-məşuqları bir-birindən ayırmaq üçün onları it şəklinə salırlar. “Nüşapəri xanımın nağılı”nda göyərçinlər küçüyə çevrilmiş əmiqızı və əmioğlunu həyata qaytarıb, onlara qovuşmaqda kömək edirlər. “Məlik Duçar” nağılında isə qəddar qarı tərəfindən Məlik Duçarın gözləri çıxarılanda, tulla onun gözlərini dilinin altında saxlayır, onu acından ölməyə qoymur və s. Nəhayət, tulanın köməyi ilə başqa şəxslər tərəfindən Məlik Duçarın gözləri sağalır və həyata qayıdır (19-81).

Bütün bunlar xalq təfəkküründə itlərin zoomorfik təsəvvürlərinin nəticəsidir və totemlərlə əlaqədardır. Bəlkə də, bu, itlərin əcdadının “Dədə Qorqud” dastanlarında müqəddəs hesab edilən qurdların əcdadları ilə yaxın qohumluğunun nəticəsidir. Hətta bu qohumluq it və qurdun adlarında da özünü göstərir.

“Dədə Qorqud” dastanlarında və tədqiqatçıların əsərlərində Bəraq (cuq), Barək, Borak, Parak və s. formasında yazılan it adından bəhs olunur. Azərbaycan onomastikasının hərtərəfli tədqiqatçısı, M.Adilov bu ad haqqında daha ətraflı məlumat vermiş,

itin quzğun və ya ənqa (ağ baba) quşlarının yumurtalarından yaranması, it üzvü, insan bədənli qədim tayfalardan birinin, it bayraq, qıl-baraq adlanması, Məhəmməd peyğəmbərin meraca getdiyi vaxt mindniyi “Buraq” adlanan heyvanın qartal ilə itin ciftləşməsindən meydana gəlməsi haqqında rəvayətlərdən nümunələr göstərmişdir (3-19).

“Qədim Roma şəhərinin əsasını qoyan Remul və Rem qurd südü ilə bəslənmişdir. Romalılar müharibə allahı Marsı qurd şəklində təsəvvür edirdilər... Qədim türk dillərində “qurd” sözü əvəzinə “born//burn” işlənirdi və bir çox türk dillərində bu söz ilə əlaqədar şəxs adları yaranmışdı. Buuri, Buriboy (Dədə Qorqud dastanlarında – “Baybura”), Burixan, Burigül, Buridaş, Burnisə və s. (2-53).

Bütün bu nümunələrə əsaslanıb demək olar ki, it adı Bəraq (və onun digər formaları) «bori//buri» qurd adından yaranmış və müxtəlif şəkildə fonetik dəyişikliyə uğramışdır.

Folklor nümunələrində it ən çox çobanların yaxın köməkçisi kimi təsvir olunur: Çobanın Qıtmir adlı bir iti var imiş (“Azərbaycan folkloru antologiyası”, II c.). “Qaçaq Nəbi” dastanında isə bir çobanla Bənək adlı itin dostluğundan danışılır. Çoban bu iti hamıdan çox istəyirmiş. İtin qorxusundan heç kim sürüyə yaxın düşməzmiş. Bir gün Bənək xəstələnir və evdə qalır. Haramilər bundan istifadə edib sürüyə basqın edib, yarısını aparırlar. Çoban tələyə çıxıb Bənəyi çağırır:

Haramilər gəldi qoyunu basdı,
Bənə ha, Bənə ha, Bənə ha, ha...
Lap sabah ertəsi, çox bərk yel əsən,
Bənə ha, Bənə ha, Bənə ha, ha...
Ol yel mənim – səbr-qərarım kəsdi,
Bənə ha, Bənə ha, Bənə ha, ha...

Bunu eşidən Bənək xəstə olsa da, tez qaçıb sürünü xilas edir. “Çoban” havasına buna görə də “Bənəyi çağırmaq” və ya “Bənəyi” havası da deyilir (“Qaçaq Nəbi” səh. 212).

N.Gəncəvinin əsərlərində isə əsərin ideyasından və şairin öz məqsədindən yastılı olaraq it müxtəlif şəkildə – gah şahlara nisbətən etibarlı (“Şah və xidmətçi” hekayəsi), gah da etibarsız (“Yeddi gözəl” də «Bəhram və Çoban» hekayəsində) bir heyvan kimi göstərilə də, it bədii ədəbiyyatda əsasən müsbət ilanda təsvir olunmuşdur. «Bağı oğrudan qorumağa Piri kişinin birçə köməkçisi vardı. O da Qaraca qızı mağaradan çıxaran Qara köpək idi”. “Bu halda ovçular bayırdan Axtar bas, Xallı bas, Gümüş bas – deyə qısqırtıdılar. İtlər cürətlənib yenə özlərini içəri soxdular və ayı ilə tutaşdılar (S. S. Axundov), Boğar on beş ildən çox idi ki, öz sahibinə, onun həyat-bacasına keşik çəkirdi (Q. Xəlilov), Nicat xəfifcə gülümsəyir və “Qumaş” –deyə yavaşdan səslənir. İt onu tanıyaraq susur (İ. Əfəndiyev) və s.

İt insanın ən yaxın köməkçisi olduğu üçün, insan onu sevir, əzizləyir, yedirir, ona müvafiq adlar verir. İt də onu öz müdafiəçisi kimi tanıyır, onun bu qayğısını duyur, özünü onunla daha xoşbəxt sanır, ondan ayrılıanda kədərlənir. «Və yaxud da sahibi uzaq səfərə çıxanda it elə bilir ki, o, birdəfəlik gedir. Çünki insan qayıdib gələcəyini itə başa sala bilmir. Uzun müddət sahibindən ayrılan it elə güclü emosional zədə alır ki, hətta sahibinin qayıtmasına da coşğunluqla sevinə bilmir. Bu ayrılıqdan sonra az-az hallarda it əvvəlki kimi şən və oynaq qalır. Əksər hallarda o, aldığı daxili zədənin təsirindən özünə gələ bilmir. (“Elm və həyat” jur. № 8, 1984, səh. 29).

İt öz sahibinə elə alışır ki, gecə qaranlıqda da onu səşindən tanıyır. Sahibi bəzən itlərini dəyişəndə, onu xarici görünüşündən tanımasa da, səşini unutmayıır. Sahibinin səşini o, uzun müddət yadda saxlaya bilir.

Bədii ədəbiyyatda itlər ən çox ovçuların köməkçisi kimi təsvir olunur.

İt adlarının leksik-semantik tərkibi də müxtəlifdir. Onlar, adətən, sadə, düzəltmə və mürəkkəb söz formasında olur. Məs. Kaşdan, Mündir (N.Vəzirov), Bollu, Bozdar, Axtar, Şəngül (S.S.Axundov), Mars (C.Məmmədquluzadə), Gümüş, Tirmə (Ə.Haqverdiyev), Çənbər (Ə.Vəliyev), Alabaş, Qurdbasar

(İ.Əfəndiyev), Çalıq, Qarabaş (İ.Hüseynov), Alabaş (M.Süleymanov), Qızıl (Ç.Əlibəyov), Çulbars (Ç.Əmirov), Duman (M.Qocayev), Reks (Ş.Həbibzadə), Qaplan (İ.Məlikzadə), Çek (Dilbər Axundzadə), Pələş (Ə.Muğanlı), Yetim (S.Azəri), Qorxmaz (“Azərbaycan pioneri”, 13. 6. 1975), Alma (“Azərbaycan gəncləri”, 28. 10. 1980), Toplan, Pələng, Bəbir və s.

4. Qoyun və keçi adları. Qədim türklərdə qoyun da totem olmuşdur, sonra isə etnonimə çevrilmişdir. Orta əsrlərdə yaranmış Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu dövlət adları da məhz bu totem-etnonimlərlə bağlı olmuşdur. Hal-hazırda xüsusi təsərrüfatlarda qoyun və keçiləri sayı az olduğu üçün onların hamısının xüsusi adları vardır. Keçilər üçün Boz keçi, Ala-bula keçi, Ağsaqqal, Təkə, Başçıl, Çəpiş, Qarabuynuz, Mantyor (ağaca çıxdığına görə) və s., qoyunlar üçün Mərcan, Ana qoyun, Muncuq, Yonca, Zıǵlı (yəni südü çox yağlı olan), Qoç (adətən onlar qoyunlara nisbətən çox az olur ki, odur ki, qoçların hamısının müəyyən adları vardır), Kəllə, Kəlbüynuz, Təkbuynuz, Ağ qoç, Qara qoç, Hürkək, Qotazlı, Zınqrovlı, Şişək, Ağgöz, Bənöyüş, Kərə, Çal və s. adlardan istifadə olunur.

Qoyunçuluq təsərrüfatlarında isə ən çox qoyunların qulaqlarına keçirilmiş nömrələrdən geniş istifadə olunsa da, qoyun və keçilər çobanlar tərəfindən müəyyən adlarla çağırılırlar və bu adlar əsasən onların xarici görünüşləri ilə əlaqədar olur. Lakin bədii ədəbiyyatda isə adlara da rast gəlmək olur ki, onların etimologiyasını müəyyən etmək olmayır. Məs., Şəngül, Şüngül, Məngül (M. Müşfiq) və s.

İctimai təsərrüfatda sürünün içərisində hər bir qoyunu tanımaq, onları müxtəlif adlarla çağırmaq çobandan xüsusi məharət və bacarıq tələb edir. C. Məmmədquluzadənin “Anamın kitabı” əsərində Gülbahar qoyun adları ilə maraqlananda Çoban Qənbər deyir: “Xanımcən, bizim sürüdə yüz əlli qoyun var, hamısının əlahiddə adı var: necə ki, bir məclisdə yüz əlli adam ola, hərəsinin də ayrı-ayrı adı ola... Bu adları qoyunlara biz ondan ötrü qoyuruq ki, qoyunlar həmişə nəzərimizdə olsun və onların birinsi sürüdəndən çıxmış olsa, o dəqiqə bilək və dəhiyəcə olaq...” Sonra

Qənbər qoyunları sayə-saya adlarını deyir; qara kərə, tayın görmək gərək; qumral kərə, tayın görmək gərək; sarı kürə, tayın görmək gərək; qumral kürə, tayın görmək gərək; bənöyüş kərə, tayın görmək kərək; qumral əbrəş, tayın görmək gərək; ağa qaraüz, tayın görmək gərək; sarı kərə, qara kərə, çal kərə, ağ kərə, boz qumral kərə,... maral kərə, ... sarı əbrəş kərə və s. (Əsərləri. I c. Bakı, 1966, səh. 112–114).

Bunlardan başqa, bədii ədəbiyyatda və canlı dildə çoxlu pişik – Məstan, Mərcan, Alagöz, Ovçu, Xorxor, Qızxanım, Naznaz, Vasvası və s., göyərçin – Telefon (Ana dili. II sinif), Quyrucsuz – Qonaq, Ana göyərçin, Ağ göyərçin, Bənövşəyi göyərçin, Kəsəyən göyərçin, Qaçaq və s. Kəl-Təpəl (C.Əlibəyov), Müştəbə kəli, Alışan kəli, Abı kəli (kollektivləşmə illərində kolxoza verilən heyvanların çoxu məhz öz sahiblərinin adları ilə çağırıldadı) və s. dəvə - Qara Nər (B. Bayramov), Harın, Lök, Ağnər, Boz dəvə və s. adlardan ibarət zoonimlərə də rast gəlmək olur.

5. Zoonimlərin qrammatik xüsusiyyətləri haqqında. Bütün xüsusi adlar kimi, zoonimlər də mənşəcə ümumi sözlərdən ibarətdir. Onlar həm ümumi (Boz at, Boz keçi, Qaragilə, Alabaş, Xına və s.) və xüsusi adlardan (Qazax atı, Budyonni atı, Kostroma inəyi, Prut-at və s.) düzəlir və Azərbaycan dilinin bütün qrammatik norma və qanunlarını özlərində əks etdirirlər. Onları leksik cəhətcə çoxmənalılığına, mənşəyinə, dildə fəal və passivliyinə və s. xüsusiyyətlərinə görə xarakterizə etmək olar. Lakin, biz təkcə onların quruluşu haqqında məlumat verməklə kifayətlənəcəyik. Zoonimlər quruluşca sadə, düzəltmə, mürəkkəb söz və söz birləşməsi formasında olur:

1) Sadə zoonimlər. Bunlar da müxtəlif nitq hissələrindən düzəlir: Meymun – Çita, Ceko// Cırdan; şir–Şərif, Tanqo; it – Gümüş, Bənək; at – Meymun, Sərtib; inək – Maral, Sandıq; pişik – Məstan, Xorxor və s.

2) Düzəltmə zoonimlər: it – Xallı, Boğar, Çapıq, Qorxmaz; at – Alaca, Cəlali, Buruq; qoyun və keçi – Qotazlı, Zığlı, Şaqqalı və s.

3) Mürəkkəb zoonimlər. Mürəkkəb zoonimlərin komponentləri də çox rəngarəngdir və onlar əsasən birinci növ təyini söz birləşməsi formasında olur: pələng – Ağbilək; it – Alabaş, Qurdbasar; at – Kəhərişan, Ərəbat, Qızılgül, Qəmərnişan; inək – Şahnəzər, Qaragöz, Sarıqız.

1) Söz birləşməsi formasında olan zoonimlər. Bunların ikinci komponenti əsasən heyvan və quşların növünü bildiren ümumi sözlərdən ibarət olur.

a) Birinci növ təyini söz birləşməsi formasında olanlar: Qara Nər, Qara köpək, Ağ it, Boz at, Böyük Mərcan-inək, Buynuzlu qoç və s.

b) İkinci növ təyini söz birləşməsi formasında olanlar: Arden atı, Quba yorğası, Həsən atı, Yusif – Nəsim quşu, İsa–Musa quşu və s.

Maraqlıdır ki, Yusif – Nəsim quşu, İsa – Musa //İsaq– Musaq quşu kimi zoonimik birləşmələrdə birinci tərəflər (Yusif – Nəsim, İsa – Musa) arasında tabesizlik əlaqəsi mövcuddur.

İstifadə olunan ədəbiyyat

a) Azərbaycan dilində

- 1) Adilov M. Şəxs adları haqqında. «Bakı» qəz. 19. 6. 1969.
- 2) Adilov M. Niyə belə deyirik. Bakı. 1974.
- 3) Adilov M. Azərbaycan zoonimləri haqqında. S. M. Kirov adına ADU-nun «Elmi əsərləri», №2, 1979.
- 4) Adilov M. Niyə belə deyirik. Bakı. 1982.
- 5) Adilov M., Paşayev A. Titul və ləqəb. «Azərbaycan müəllimi» qəz. 14, 11. 1984.
- 6) Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 11 ç. Bakı. 1960.
- 7) Azərbaycan SSR İnzibati ərazi bölgüsü. Azərnəşr. 1979.
- 8) Axundov A. Ümumi dilçilik. «Maarif», Bakı. 1979.
- 9) Axundov A. Torpağın köksündə tarixin izləri. «Gənclik», Bakı. 1983.
- 10) Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı. 1979.
- 11) Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Dilçilik problemləri. I ç. Bakı, 1979.
- 12) a. Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyası məsələləri. Bakı, 1986.
- 13) b. Qurbanov A. Azərbaycan onomastikası. Bakı, 1986.
- 14) Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı. 1966.
- 15) Əhmədov T. El-obamızın adları. Bakı. 1984.
- 16) Məmmədli Q. İmzalar. Bakı. 1976.
- 17) Məhərrəmov R. Sabirin dili. Bakı. 1976.
- 18) Nəbiyev N. Coğrafi adlar. Bakı. 1982.
- 19) Novruzov R. «Vəqif» dramında şəxs adları. «Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi», №3, 1983.
- 20) Sadıqov 3. Azərbaycan dilində şəxs adları. (nam. dis.) Bakı, 1975.
- 21) Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı. 1983.
- 22) Sədiyev Ş. Adlar necə yaranmışdır. Bakı, 1969.

- 23) Sədiyev Ş. Azərbaycan fəmiliaları haqqında. «Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi» №4, 1978.
- 24) Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları. Bakı. 1972.
- 25) Fərzəliyev Ş. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə. Bakı. 1983.
- 26) Hacıyev T. Satira dili. Bakı. 1975.
- 27) Həsənov H. Təxəllüslər, ləqəblər. «Elm və həyat» jur. №1, 1980.
- 28) Çobanov M. Azərbaycan antroponimiyasının əsasları. Tbilisi. 1983,
- 29) Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı. 1982.
- 30) Şərqli (F. Ağazadə). Türk adları, ölçüləri və təqvim. «Maarif işçisi» jur. №2, 1927.

b) Rus dilində

- 31) К. Маркс и Ф. Энгельс. Избр. произв., т. 3, М., 1981:
- 32) Адам М. Мусульманский ренессанс. М., 1966.
- 33) Ахметьянов Р. Общая лексика духовной культуры народов Среднего Поволжья. М., 1981.
- 35) Бакиханов А.-А. Сочинения, записки, письма. Баку, 1983.
- 36) Барашков В. Знакомые с детства названия. М., 1982.
- 37) Бегматов Э. Антропонимика узбекского языка. АҚД, Ташкент, 1965.
- 38) Бондалетов В. Русская ономастика. М., 1983.
- 39) Виноградов В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. М., 1963.
- 40) Гафуров А. Лев и Кипарис. М., 1971.
- 41) Горбовский А. Человек—это его имя. Жури. «Байкал», 1964, № 6,
- 42) Историческая ономастика. М., 1977.
- 43) Митрофанова О. Личные собственные имена с суффиксами «субъективной оценки» в современном русском языке. АҚД, М., 1958.

44) Мустафаева Г. Стилистические особенности личных имен в азербайджанской художественной литературе. АКД, Баку, 1880.

45) Никонов В. Задачи и методы антропонимики. Личные имена в прошлом, настоящем, будущем. М., 1970.

46) Никонов В. Имя и общество. М., 1974.

47) Подольская Н. Словарь русской ономастической терминологии. М., 1973.

48) Рамазанов К. Опыт семантического анализа азербайджанских имен. Ономастика Кавказа. Махачкала, 1976.

49) Саттаров Г. Сословные титулы и древнетатарские личные имена. Ономастика Поволжья. Ульяновск, 1969.

31) Суперанская А., Сулова А. Современные русские фамилии. М., 1981.

32) Успенский Л. Слово о словах. Ты я твоё имя. Л., 1962.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	3
Onomastika haqqında ümumi məlumat	5
Antroponimika	14
Əsil şəxs adı	15
Ata adı	19
Familiya	21
Kiçiltmə, əzizləmə mənalı adlar	31
Titul və fəxri adlar	39
Təxəllüslər.....	49
Ləqəblər	53
Tononimika	59
Oykonimlər	60
Xoronimlər	73
Oronimlər	74
Hidronimlər.....	74
Urbanonimlər	76
Drimonimlər.....	78
Dromonimlər.....	78
Zoonimika	79
At adları	83
İnək adları	91
İt adları	92
Qoyun və keçi adları	95
Zoonimlərin qrammatik xüsusiyyətləri	96
İstifadə olunan ədəbiyyat	97

Nəşriyyatın direktoru: *Səbuhi Qəhrəmanov*
Kompüter tərtibçisi: *Rəvanə İlmanqızı*
Bədii tərtibat: *Şəlalə Məmməd*

Formatı 60x84 ¹/₁₆
Həcmi 6,5 ç.v.
Tirajı 300

Ünvan: Bakı şəh., İstiqlaliyyət küç. 28